

KARALIAUČIAUS-KALININGRADO SRITIES CIVILIŲ GYVENTOJŲ PADĖTIS 1945 – 1951 METAIS

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Ižanga

Laikas, praėjęs po Antrojo pasaulinio karo, įvertina ne tik jo rezultatus, bet ir atskleidžia nemažai “baltų dėmių”. Prie pastarųjų priskirtina ir buvusių Rytprūsių etninių gyventojų problema. Ji nebuvo tyrinėjama ne tik dėl Karaliaučiaus-Kaliningrado srities ilgalaikio uždarumo¹, bet ir dėl mokslininkams praktiškai neprieinamų dokumentų. Apskritai buvo aišku, kas įvyko, bet neaišku – kaip ir kodėl. Prasidėjęs archyvų išslaptinimas tiek Rusijos Federacijoje, tiek Lietuvos Respublikoje sudaro palankias galimybes užpildyti mūsų žinojimo ir vertinimo spragas.

Šis straipsnis yra vienas pirmųjų mėginimų archyvinės medžiagos pagrindu atkurti buvusių Rytprūsių gyventojų likimą 1945 – 1951 metais. Dokumentų Rusijos ir Lietuvos archyvuose buvo ieškoma 1993 – 1995 metais.

Analizei naudojami dokumentai klasifikuotini taip:

1. Oficialūs direktyviniai dokumentai. Tai TSRS ir LTSR aukščiausios valdžios struktūrų nutarimai, įsakymai, sprendimai.

2. Žemesniųjų valdymo struktūrų (frontų tarybų, vykdomųjų komitetų, specializuotų komisijų, plano komitetų ir pan.) potvarkiai, instrukcijos.

Visi šie dokumentai yra privalomojo pobūdžio, jų reprezentatyvumas nediskutuojamas.

3. Specialieji pranešimai ir ataskaitos J. Stalinui, V. Molotovui, L. Berijai, esantys “Ypatingajame aplanke” (“Особая папка”). Turint galvoje pagrindinius adresatus, šiuose dokumentuose esančią informaciją *a priori* reikėtų laikyti patikima.

4. Susirašinėjimas tarp įvairių žinybų. Kai kurie šios grupės dokumentai arba papildo vienas kitą, arba, atvirkščiai, teikia skirtingą informaciją. Juose pasitaiko aritmetinių klaidų, kurias ne visada galima ištaisyti. Kadangi archyvinis dokumentas yra nekintantis informacijos šaltinis, stokojant papildomų žinių ar faktų kartais sunku vertinti jų turinį.

Šio tyrimo **objektas** – Karaliaučiaus-Kaliningrado srities civiliai gyventojai – visuose dokumentuose vadinami “vokiečiais” (“немецкое население”), nors tai rodo ne jų tautybę, bet buvusią Vokietijos pilietybę. Visuose cituojamuose dokumentuose išlaikoma asmenvardžių ir vietovardžių autentika; daugtaškiai rodo praleidimus, nesvarbius aptariamai situacijai. Visų oficialių institucijų pavadinimai ir jų abreviatūros verčiamos į lietuvių kalbą, laikantis analizuojamo laikotarpio vartosenos. Vykdam Valstybinės lietuvių kalbos komisijos nutarimą, ne dokumentuose oficialus Kionigsbergo vardas keičiamas Karaliaučiumi. Abreviatūra NKVD neišversta dėl paplitusios vartosenos.

Toliau reikėtų išsiaiškinti keletą aplinkybių.

Pirma. Dera tiksliai suprasti, kokios Raudonosios armijos (RA) struktūros turėjo tiesioginius kontaktus su civiliais gyventojais. Tai:

– NKVD kariuomenės² fronto daliniai, žygiavę drauge arba šiek tiek atsilikę nuo veikiančios jos armijos. Šios dalys formaliai priklausė frontų karo taryboms, kartu buvo pavaldžios tiek TSRS Valstybiniam Gynybos komitetui (VGK), tiek Vidaus reikalų liaudies

komisarui. Šių dalinių funkcijos užimtose ir priefrontės teritorijose buvo civilių gyventojų “rūšiavimas” pagal NKVD kriterijus. Civiliai gyventojai, patekę į jų akiratį, virsdavo “spec. kontingentu”³. Pagrindinėms funkcijoms vykdyti buvo steigiami stacionariniai ir kilnojantieji kalėjimai bei lageriai, turėję skirtingą statusą. Taip visas RA užnugaris buvo sėte nusėtas lagerių tinklu;

– 1942 metų vasarą TSRS Gynybos liaudies komisariato Ypatingųjų skyrių valdybos pagrindu įkurta karinė kontržvalgyba “Smersš” (“Смершті ұпқонам”), tiesiogiai pavaldi Vyriausiajam karo vadui; iki 1946 m. kovo mėn. jai vadovavo Viktoras Abakumovas;⁴

– visos veikiančios armijos užnugario tarnybos, pavaldžios RA Užnugario viršininkui armijos gen. A. V. Chruliovui;

– savarankiška trofėjinė kariuomenė, įkurta 1943 m. balandžio 19 d. VGK nutarimu Nr. 3210 vs.⁵ Savo pajėgumu ir materialiniu aprūpinimu tai buvo tarsi vyriausybinė armija, vadovaujama gen. F. Vachitovo. Šios armijos veikla, tiesiogiai susijusi su “išvaduotų teritorijų” turto rekvizavimu ir reparacijomis, iki šiol faktiškai netyrinėta.

Antra. Raudonajai armijai įžengiant į Rytų Prūsijos teritoriją, veikė keletas 1944 metų pabaigos – 1945 metų pradžios VGK nutarimų, kurie reglamentavo priverstinį sulaukimą visų asmenų, tinkančių fiziniam darbui ir ginklo nešiojimui (nuo 17 iki 50 metų, o Rytų Prūsijoje – nuo 15 metų amžiaus). Ši aplinkybė negalėjo neturėti įtakos minėtų amžiaus grupių civilių asmenų likimui.⁶

Pagrindiniai straipsnio **uždaviniai** yra du: archyvinių šaltinių pagrindu rekonstruoti Karaliaučiaus-Kaliningrado srities civilių gyventojų padėtį pirmaisiais pokario metais bei paskelbti nežinomus, sunkiai prieinamus archyvinius dokumentus.

Įvertinus tiriamojo objekto ir informacijos šaltinių specifika, objektyviai nebuvo galima išvengti tam tikro analizės vienpusiškumo ir fragmentiškumo.

Raudonosios armijos ir NKVD gniaužtuose

Paskutiniojo karo laikotarpio įvykių chronologija Rytų Prūsijoje žinoma: 1944 m. spalio 15 d. Raudonoji armija užima Stalupėnus (Ebenrode), 1945 m. sausio 15 d. – Pilkalnį (Šlosbergą), 19 d. – Ragainę, 20 d. – Tilžę, 21 d. – Gumbinę, 22 d. – Įsrutį, 28 d. – Klaipėdą, vasario 4 d. – Krantą, kovo 18 d. – Liudvigsortą, balandžio 9 d. – Karaliaučių, 25 d. – Piluvą... Frontas nuėjo tolyn, o užnugaryje savo darbą pradeda NKVD.

Praėjus mėšiams, iš slėptuvių ir miškų pasirodo žmonės, dauguma seniai ir vaikai. Jie klaidžioja keliuose, ieškodami namų ir prieglobsčio. Jau sausio 29 d. 3-iojo Baltarusijos fronto NKVD įgaliotinis Abakumovas L. Berijai praneša:

<...> užnugaryje suimta 910 asmenų. Iš jų: vokiečių žvalgybos, kontržvalgybos agentų, diversantų ir tų organizacijų oficialių bendradarbių – 133, lietuvių, lenkų nacionalistinių organizacijų ir banditų grupių narių – 469, išdavikų, vokiečių okupantų pagalbininkų ir kitokio priešiško elemento – 308. Pagal tautybę: vokiečių – 31, lietuvių – 590, lenkų – 214, rusų – 47, baltarusių – 19, ukrainiečių – 9. Be to, operatyvinės grupės RA užimtoje Rytų Prūsijos teritorijoje sulaukė 409 užsienio piliečius: prancūzų – 91, italų – 72, lenkų – 238, belgų – 6, čekų – 2. Tarp jų yra tiek civilių, tiek ir karių. Civiliai asmenys buvo išvežti iš okupuotųjų šalių kaip darbo jėga, o karo belaisviai sučiupti įvairiuose fronto ruožuose. Visi jie išsiunčiami į fronto Karo tarybos specialiai įkurtą surinkimo punktą Miliūnuose.⁷ Išaiškinti prieš žvalgybos agentai bus areštuoti, o likusieji išsiųsti pagal paskirtį LKT įgaliotinio⁸ repatriacijos reikalams žinion.⁹

Be karo išblaškytų žmonių, NKVD operatyvininkai užtikdavo ir kitokių radinių. Dokumentas¹⁰ pateikiamas visas:

Spec. pranešimas apie TSRS, Prancūzijos ir Rumunijos piliečių žvėrišką sunaikinimą. 1945 m. vasario 28 d. Nr. 52.

Operatyvinė NKVD karių grupė 1945 metų vasario 15 dieną, šukuodama gyvenvietes ir miškų masyvus, 1,5 km į šiaurės rytus nuo Kumėnų¹¹ (Rytų Prūsija) miško dauboje rado 100 civilių lavonų, žvėriškai vokiečių nukankintų ir sušaudytų.

Nukankintųjų ir sušaudytųjų dauguma – 18–35 metų amžiaus moterys, apsiergusios sudrįskusiais drabužiais, turinčiais antsiuvą ant kairiosios rankovės ir priešakyje su šešiakampe žvaigžde bei penkiaženkliais numeriais. Kai kurios buvo apsiavusios medpadžiais; prie juosmens pririšti puodeliai, mediniai šaukštai. Nužudytųjų kišenėse rasta jų maisto likučių: smulkių bulvių, burokų, avižų, kviečių grūdų ir kt.

Speciali komisija šiam faktui tirti, [susidedanti] iš Raudonosios armijos gydytojų ir fronto karininkų, nustatė: šaudyta buvo iš arti; tarp nukankintų ir sušaudytų yra rusų, žydų, prancūzų, rumunų; visi jie labai išsekę. Iš lavondėmių nustatė, kad piliečiai buvo sušaudyti vokiečių 1945 metų sausio pabaigoje, [šioms] traukiantis iš Rytprūsių teritorijos. Sambijos armijų grupės NKVD įgaliotinis Tkačenko.

Visuose civilių gyventojų surinkimo ir filtracijos punktuose RA užnugaryje dirbo gausi agentūra, kuri pastoviai pranešinėjo apie gyventojų nuotaikas. Jas galima apibūdinti taip:

Dauguma [sulaikytųjų] vokiečių fašistinių organizacijų narių suėmimus ir darbingų gyventojų visuotinę mobilizaciją laiko Raudonosios armijos kerštu už piktadarybes, vokiečių padarytas tarybiniais piliečiams okupacijos metu. Daugelis tvirtina, kad Vokietijos pralaimėjimas šiame kare neišvengiamas, kad Hitleris ir jo klika toliau priešinas dėl to, kad pasiektų nors pakenčiamų karo sąlygų ir išvengtų besąlyginės kapituliacijos. “Folksšturmo” būrių sukūrimą suimtieji vokiečiai laiko didžiausia vokiečių tautos klaida, o ypač tai, kad vadovavimas jiems perduotas NSDAP.

Tarp suimtųjų sklando gandai, kad Rytprūsių oberprezidentas ir gauleiteris KOCH mėgino bėgti iš Kionigsbergo civiliais drabužiais ir buvęs sulaikytas kareivių, atpažintas ir sušaudytas.

Tarp suimtų vokiečių ir lenkų ypatingai aštrūs santykiai, dažni ginčai, vokiečiai pageidauja, kad Rytų Prūsija veikia atitektų TSRS negu Lenkijai.

Dalis suimtųjų savo areštą supranta kaip tarybinės vadovybės priemonę, siekiant apsaugoti užnugarį nuo partizaninio judėjimo. Jie tikisi, kad bus suimti iki karo pabaigos, po to būsią paleisti namo, kiti laukia etapo į TSRS gilumą, ko labai bijosi. Tarp suimtų moterų plinta kalbos, kad jas surinko sterilizacijai <...>.¹²

Be to, NKVD operatyvininkai registravo ir pranešinėjo į Maskvą ir apie RA karių “netinkamą elgesį” – taip dokumentuose buvo vadinamas vokiečių moterų žaginimas:

Kranto miesto gyventojas vokietis ŠENERAITER VILGELM filtracijos punkte pareiškė, kad š. m. vasario 12 d. į jo butą įsiveržė keletas karių ir pradėjo žaginti visas moteris, nepilnametes mergaites ir senutes. Jo dukra Gertrūda, ne vieną kartą išžaginta, pareiškė, kad likusiųjų RA užnugaryje vokiečių laukia badas, epidemijos ir NKVD, kuri tuoj ateis, represijos.

Vokietis CHORLING ERNST, g. 1907 m., pareiškė, kad jo žmoną š. m. vasario 8 d. išžagino grupė RA karininkų ir kareivių, kad jis anksčiau netikėjęs vokiečių propaganda, kurią dabar patvirtina RA karių elgesys su vokiečiais gyventojais.

43-iosios armijos NKVD operatyvinė grupė filtracijos metu pastebėjo Špaleičių kaimo gyventojų vokiečių CEPANCIK Gertrūdos, g. 1912 m., ZIMANCIK Gelgrados, g. 1913 m., ir KORN Emos, g. 1908 m., bei visų jų dvylikos vaikų nuo trejų iki šešerių metų amžiaus perpjautus dešiniųjų rankų riešus. Apklauskos metu KORN Ema paaiškino:

<...> prieš atsitraukdama vokiečių armijos vadovybė pasiūlė mums evakuotis į Kionigsbergą, motyvuodama tuo, kad “raudonieji azijatai” nepaprastai žvėriškai elgiasi su vokiečiais gyventojais. Mūsų kareiviai mums nepatarė, ir mes likome Špaleičiuose. Vasario 3 d. į

mūsų gyvenvietę įžengė Raudonoji armija, kareiviai įsibrovė į mūsų rūšį, grasindami ginklu man ir kitoms dviem moterims, liepė išeiti kieman. Tenai dvylika kareivių paeiliui mane žagino, kiti kareiviai tą patį darė su mano kaimynėmis. Tos pačios dienos naktį į rūšį vėl įsibrovė šeši kareiviai ir žagino mus vaikų akivaizdoje. Vasario 5 d. mūsų rūšį aplankė trys, o 6 d. – aštuoni girti kareiviai, kurie mus taip pat žagino ir mušė <...>. Mes nusprendėme nusižudyti, dėl to vasario 8 d. sau ir vaikams perpjovėme dešiniųjų rankų riešus ir venas.

Pagal suimto [neįskaitoma] valsčiaus žemdirbių sąjungos pirmininko VILKO Jono parodymus, didelė vokiečių dalis netikėjo fašistine propaganda apie RA žiaurų elgesį su gyventojais, bet, faktams pasitvirtinus, kai kurie baigia gyvenimą savižudybe. Vilko gyvenamojo namo palėpėje nusižudė dvi moterys vokiečių, kurios buvo išžagintos ne vieną kartą. Vokiečių, ypač moterų, savižudybės vis labiau plinta. Išskeldinant gyventojus iš pafrontės juostos, Kranto mieste vasario 18 ir 19 dienomis buvo užregistruota iki dešimties savižudybių.¹³

Tragiška buvo nespėjusių pasitraukti ir įstrigusių apsiaustame Karaliaučiuje civilių gyventojų padėtis. Žvalgybos duomenimis, 1945 m. vasario 22 d.

<...> mieste, be garnizono, yra apie milijonas vietinių ir evakuotų gyventojų. Tarp jų daug fašistinės partijos narių, verslininkų ir stambių valdininkų su šeimomis, pabėgusių iš kitų Rytų Prūsijos miestų, kurie dėl būsto stygiaus gyvena palapinėse, priedangose, namų griuvėsiuose ir rūsiuose.

Maisto produktų trūksta. Vienam gyventojui išduodama savaitei 300 g duonos ir 200 g mėsos arba jos pakaitalų. Mieste didelis mirtingumas, daug sužeistų ir sergančių vidurių bei dėmėtąja šiltine. Sergančiųjų skaičius greitai didėja, nes jie neizoliuojami <...>, visi hospitaliai, ligoninės ir nesugriauti namai užimti sužeistų kareivių ir karininkų.

Kai kurie gyventojai nedidelėmis grupėmis mėgino pėsčiomis ledu pasiekti Piluvą, bet skendo įlankoje, nes ledas plonas ir, be to, pastoviai trupinamas mūsų artilerijos ir aviacijos.

Gestapas ir SS būriai kiekvieną dieną suiminėja ir šaudo šimtus gyventojų už karinių maisto sandėlių plėšimus ir reikalavimus, kad vadovybė nustotų priešintis, paskelbtų Kionigsbergą atviru miestu arba išleistų gyventojus į teritoriją, užimtą Raudonosios armijos.

Belaisviai karininkai ir kareiviai teigia, jog miestas pasiruošęs ilgai apgulčiai <...>, bet baiminamasi alkanųjų maisto <...>.¹⁴

Dar po savaitės:

<...> šiuo metu organizuota taikių gyventojų evakuacija nutraukta. Mieste tvyro panika <...>. [Prasideda] dezertyravimas. Š. m. vasario 6 – 7 dienomis miesto šiaurinėje geležinkelio stotyje buvo sukrauti 80 vokiečių kareivių, sušaudytų už vengimą ginti miestą, lavonai. Virš jų buvo užrašas: “Jie buvo bailiai ir vis tiek žuvo”.¹⁵

Pačias pirmąsias žinias apie civilius gyventojus po Karaliaučiaus šturmo randame 3 Baltarusijos fronto “Smeršo” vado gen. ltn. Zelenino pranešime L. Berijai.¹⁶ Smulkiai aprašęs, kas liko iš miesto po trijų dienų aviacijos ir artilerijos bombardavimo (“Kionigsbergas virto griuvėsių krūva”; “iki šiol tęsiasi gaisrai”), Zeleninas praneša:

Pirminiais duomenimis, balandžio 13 d. Kionigsberge buvo apie 100 tūkstančių civilių <...>, [dauguma] moterys, vaikai ir seniai. Darbingų gyventojų beveik nėra. Gyventojai teigia, kad rūsiuose likę ne tik civilių, bet ir karių <...>. Miestui išvalyti ir atkasti užverstus rūsius pasiūstos specialios brigados <...>.

Kad gyventojai nepasklistų po mūsų kariuomenės užimtą teritoriją, visi keliai aplink miestą blokuoti trimis NKVD pulkais <...>. Balandžio 13 d. mūsų operatyvinės grupės sulaukė 60 526 asmenis, iš jų vokiečių – 32 573, TSRS piliečių – 13 052, svetimšalių – 14 901.

Toliau Zeleninas informuoja apie kai kurių aukšto rango vokiečių karininkų bei pareigūnų suėmimą. Tai:

<...> buvęs Kionigsbergo miesto teisėjas, juridinių mokslų daktaras CERNIK Kurt (g. 1886), Kionigsbergo karo belaisvių stovyklos komendantas ANDRIS Otto (1892) ir jo pavaduotojas GUSS Fric (1911), Labguvos miesto žandarmerijos viršininkas MARKVOT Liuks, Goldapės

apskrities žandarmerijos viršininkas ROMAN Vilgelm, Pomeranijos provincijos prokuroras MEKR Ebergard (1883), buvęs Gardino miesto policijos viršininkas DIC Emil (1892) [priešas dokumente: asmeniškai suėmė ir sušaudė per 500 komunistų ir tarybinių piliečių], Kionigsbergo burmistro pavaduotojas ŠMIK Villi (1893), gestapo rezidentas, Kionigsbergo uosto karo belaisvių stovyklos komendantas lenkas MAKOVECKIJ Kazimir František ir daug kitų.¹⁷

Visi šie suimtieji buvo laikomi buvusioje vokiečių karo belaisvių stovykloje, talpinusioje 25 tūkstančius asmenų, Kvednau priemiesčio kareivinėse bei buvusiose folksšturmiečių patalpose.

Gegužės 5 d. L. Berija atsiunčia savo pavaduotoją gen. plk. A. N. Apolonovą, taip pat gen. ltn. I. M. Gorbatiuką ir gen. ltn. Tutuškiną su griežtu įsakymu – “surinkti priešiškus elementus Rytų Prūsijoje”. Jiems skiriami devyni NKVD kariuomenės pulkai, 400 operatyvinių darbuotojų. Pagrįsdamas tokios gausios brigados išsiuntimą, Berija J. Stalinui lyg tarp kitko pamini:

Raudonajai armijai judant Rytprūsių teritorija, NKVD įgaliotiniai sausio-balandžio mėnesiais yra suėmę per 50 tūkstančių priešiškų elementų.¹⁸

Atvykus Apolonovui, visoje Rytprūsių teritorijoje (1939 metų administracinio paskirstymo ribose, išskyrus Klaipėdos kraštą), organizuojami aštuoni operatyviniai sektoriai: Kionigsbergo, Prūsų Ylavos, Vormdito, Elbingo, Alenštaino, Johanisburgo, Goldapės ir Insterburgo. Karaliaučiaus miestas išskiriamas kaip atskiras objektas. Septyniolikoje stambesnių miestų ir uostų (Elbinge, Alenštaine, Piluvoje ir kt.) įsteigiamos pastovios operatyvinės NKVD grupės ir įkurdinami NKVD garnizonai. Kiekviename operatyviniame sektoriuje yra 100 asmenų rezervas, aprūpintas autotransportu. Visuose operatyviniuose sektoriuose privedamos patikimos ryšių linijos, įkuriami priešlaikinio tardymo vidiniai kalėjimai. Gegužės 11 dieną ilgesniam kalinimui paruošiami keturi kalėjimai: Karaliaučiuje, Tapiau, Bartenšteine ir Insterburge. Taip pat organizuotas lageris 10-čiai tūkstančių žmonių, kuris, Apolonovo teigimu, prireikus galės sutalpinti dvigubai daugiau. Visuose lageriuose ir kalėjimuose sukuriamos specialios tardymo grupės.¹⁹

Prasideda masiniai suėmimai. Vien per gegužės mėnesį Rytų Prūsijos operatyviniuose sektoriuose suimama per 14 tūkstančių asmenų. Suimtųjų skleistinė gegužės 30 d. tokia:

Vokiečių žvalgybos, kontržvalgybos agentai, diversantai ir teroristai – 1178; gestapo, SD ir kitų baudžiamųjų organų nariai – 586; aktyvūs NSDAP nariai – 3309 ; jaunimo organizacijų vadovai – 44; administracinių organų vadovai, laikraščių, žurnalų redaktoriai, antitarybinių leidinių autoriai – 53; paliktų užnugaryje sprogdinimo grupių nariai – 160; turintys nelegalias radijo stotis arba ginklų (parako) sandėlius – 16; kitų fašistinių organizacijų nariai – 6407; kiti priešiški elementai – 2362. Iš viso – 14 115 asmenų.²⁰

Iš nuolatinių Apolonovo ataskaitų Berijai aiškėja, kad daugiausia suimama Kionigsbergo operatyviniame sektoriuje. Mat Sambijos pusiasalyje susikaupė daug besitraukiančiųjų, be to, pačiame mieste buvo nemažai diversinių ir žvalgybos mokyklų, kurių kadrai buvo palikti specialiai veiklai RA užnugaryje.²¹

Tardant suimtuosius, paaiškėjo kai kurios apsupto Karaliaučiaus gyvenimo detalės. Pvz.:

<...> buvęs Kionigsbergo kalėjimo viršininkas BIUTNER Hans (g. 1908), vyriausiasis prižiūrėtojas ORTSELDORF Fridrich (g. 1880) teigė, kad 1945 m. sausio mėn. miesto kalėjime buvę 600 kalinių: vokiečių, lenkų, estų, latvių, lietuvių. Vieni buvę nuteisti įvairiam laikui kalėti koncentracijos stovykloje, kiti – mirties bausme sušaudant arba nukertant galvą. Pastaroji bausmė buvusi vykdoma specialiu aparatu – giljotina. Be to, F. Ortseldorf, kaip teigia dokumentai, tardymo metu prisipažino pats įvykdęs iki trijų tūkstančių mirties nuosprendžių ir dar nušovęs 20 asmenų, bandžiusių pabėgti.²²

Kiti suimtieji – žemesniųjų grandžių NSDAP vadovai MAŠON Otto (g. 1883), NET Paul (g. 1890), JORTCICH Artur (g. 1884) tardomi parodė, kad vadovavo pagrindiniams būriams, įkurtiems Rytų Prūsijos partijos vado pavaduotojo Vagnerio Ernsto ir paliktiems užnugaryje diversinei veiklai vykdyti. Artėjant RA, jie drauge su ortsguppenleiteriu RUDAT Augustu E. Vagnerio nurodymu vadovavo masiniams tarybinių ir italų karo belaisvių bei priverstiniams darbams iš TSRS išvežtų asmenų sušaudymams. Šie suimtieji prisipažino, jog devyniolikoje Kionigsbergo mieste buvusių lagerių jie sušaudė apie 1700 asmenų.²³

Vasaros viduryje masinių suėmimų banga atslūgo. Rugsjūčio 6 d. Tutuškinio specialiajame pranešime Nr. 873/5 Berijai sakoma:

Iki liepos 25 d. suimta 2718 asmenų. Iš kalėjimų ir lagerių paleisti 2344 asmenys, neradus kompromituojančių duomenų <...>. Šiuo metu operatyvinė padėtis Rytprūsiose iš esmės rami. Kionigsbergo ir Insterburgo sektoriuose kartais pasitaiko karių apšaudymų ir nužudymų. Pvz., birželio 3 d. aštuoni vokiečiai užpuolė sargybinių. Grupė likviduota <...>. Iki šiol Insterburgo sektoriuje pasitaiko besitraukiančių persirengusių ginkluotų vokiečių karių iš Kuršo grupuotės. Pvz., į pietryčius nuo Lazdynų sulaikyta šešių asmenų grupė iš 122 pėstininkų divizijos <...>.²⁴

Išanalizuoti visų tuo laikotarpiu Rytprūsiose suimtųjų skaičių ir jų dinamiką pagal klasifikacinius NKVD kriterijus reikėtų atskiro tyrimo. Civilių gyventojų (taip pat ir buvusių prieš armijų karių) suėmimus bei jų tolesnį likimą reglamentavo 1945 m. birželio 16 d. NKVD įsakymas Nr. 00706/00268, gruodžio 26 d. direktyva Nr. 0015538 ir daugelis kitų. Trumpai galima pasakyti, kad suimtieji TSRS piliečiai, įtarti tėvynės išdavimu, turėjo būti tardomi ir teisiami; kai kurie akivaizdžiai nekalti buvo gražinami į jų gyvenamąją vietą. Daugelį suimtų vokiečių siūsdavo į karo belaisvių arba internuotųjų stovyklas. Nepilnamečius iki 14 metų amžiaus imtinai siuntė į Tapiau mieste įkurtą vaikų darbo koloniją. Visiškai nedarbingi arba invalidai vokiečiai praktiškai nuo suėmimo būdavo atleidžiami.

Už visą tą veiklą tiesiogiai atsakė NKVD įgaliotinis Rytų Prūsijoje.

Taikos metų strategija

Žlugus Karaliaučiu karinė ir civilinė valdžia iš pradžių buvo 3-iojo Baltarusijos fronto Karo tarybos rankose. Jau balandžio 4 d. pirmuoju įsakymu mieste buvo paskelbta karinė padėtis. Visi civiliai gyventojai privalėjo per 24 val. užsiregistruoti ir atiduoti ginklus; vaikščioti gatvėse buvo leista tik 9 – 19 valandomis; vietiniams gyventojams buvo kategoriškai uždrausta išvykti ar atvykti į miestą, persikelti iš vienos vietos į kitą; nebuvo galima deginti laužų, buvo uždrausti susirinkimai, pasilinksminimai.

Nuo balandžio 10 d. civilinę tvarką pradėjo reglamentuoti vietų karo komendantūros. Karaliaučiuje buvo sudarytos devynios komendantūros – viena centrinė ir aštuonios rajoninės. 1945-ųjų metų vasarą visas regionas buvo paskelbtas Ypatingąja karine apygarda (YKA), kuriai vadovavo gen. plk. K. N. Galickis. Apygardos teritorija buvo padalinta į 15 rajonų, o pats Karaliaučius tapo savarankišku vienetu. Karo komendantai savo teritorijoje turėjo neribotą valdžią ir atsakomybę.

Atkuriant visuminį tų metų Karaliaučiaus regiono civilių gyventojų padėties vaizdą, pirmiausia ryškėja dvi problemos: gyventojų skaičius, pasibaigus karui, ir jų gyvenimo kokybė.

Pirmoji problema yra gana keblė, nes trūksta tikslios pirminės informacijos. Dėl įvykių specifškumo jos ir negalėjo būti. Todėl apie civilių gyventojų, likusių regione, skaičių galime ir išgirsti, ir perskaityti įvairių teiginių, pagrįstų emocijomis, prisiminimais, bet ne patikimais šaltiniais. Autorė įsitikinusi, kad tik išsamus kompleksinis situacijos tyrimas, pasitelkus ne

vien įvykių liudininkų asmeninius vertinimus, bet ir visus išlikusius bei įmanomus rasti dokumentus, padėtų suvokti tikrąją padėtį.

Ką apie tai randame Rusijos Federacijos archyvuose, nors kaip pirminės informacijos šaltinis tai, be abejo, yra tik vienos pusės informacija? Šiuose archyvuose esanti informacija ir negausi, ir prieštaringa.

Pirmąją išsamią kiekybinę Rytų Prūsijos gyventojų charakteristiką randame Apolonovo birželio 7 d. pranešime Berijai.²⁵ Iš pradžių jis nurodo bendrą Rytprūsių gyventojų skaičių 1940-aisiais metais: 2 milijonai 200 tūkstančių.

Pamėginkime suprasti, kodėl Apolonovas nurodo būtent tokį Rytų Prūsijos gyventojų skaičių, nors jis gerokai skiriasi nuo oficialios Vokietijos statistikos.

Pagal ikikarinį Rytprūsių administracinį suskirstymą gyventojų buvo:

Kionigsbergo apygarda	–	1059 tūkstančiai	
Gumbinės apygarda	–	559,2	“““
Alenštaino apygarda	–	568,0	“““
Vakarų Prūsijos apygarda	–	513,8	“““
Kionigsbergo miestas	–	372,2	“““
Insterburgo miestas	–	48,7	“““
Tilžės miestas	–	58,5	“““
Alenštaino miestas	–	50,4	“““
Elbingo miestas	–	86,0	“““

Pagal tokį Apolonovo sugrupavimą bendras gyventojų skaičius būtų 3 milijonai 315,8 tūkstančio. Bet Apolonovas – tik NKVD pareigūnas, savo duomenų šaltinių jis nenurodo, todėl juos reiktų aptarti. Labiausiai tikėtina, kad Apolonovas remiasi V. I. Glebovo žinyne “Восточная Пруссия.”²⁶ Bendras gyventojų skaičius pagal pastarąjį žinyną Rytų Prūsijoje karo išvakarėse yra 3 milijonai 335 tūkstančiai. Atėmus 1939 m. prie Vokietijos prijungtų Lenkijos ir Lietuvos teritorijų gyventojų skaičių – 305 957, bendrą Rytprūsių gyventojų skaičių gautume 3 029 133. Apolonovas veikiausiai sumuoja valstybinių Karaliaučiaus, Gumbinės (be Klaipėdos krašto, kuris 1940 m. priklausė tai apygardai, ir Lenkijos rajonų) ir Alenštaino apygardų gyventojus. Šiuo keliu eidami gautume 2 milijonus 186 tūkstančius 314 gyventojų, o tai galėtų būti apvalinama iki Apolonovo nurodomų 2 milijonų 200 tūkstančių.

Toliau Apolonovas pateikia 1945 m. birželio mėn. užregistruotų civilių gyventojų skaičių pagal operatyvinius sektorius:

Kionigsbergo opersektorius	–	61 664
Prūsų Ylavos opersektorius	–	24 073
Vormdito opersektorius	–	21 855
Elbingo opersektorius	–	20 439
Alenštaino opersektorius	–	22 435
Johanisburgo opersektorius	–	26 095
Goldapės opersektorius	–	1597
Insterburgo opersektorius	–	15 600

Taigi pasibaigus karui visoje buvusioje Rytų Prūsijos teritorijoje birželio mėn. yra užregistruoti 193 758 civiliai asmenys.

Atskirai Apolonovas pranešime detalizuoja gyventojų skaičių teritorijoje, atitenkančioje Tarybų Sąjungai:

Kionigsbergo miestas	–	47 219
Prūsų Ylava	–	4231
Pilkalnis	–	11 000

Labguva	–	1633
Naujieji Kuršiai	–	5300
Raušiai	–	1300
Didieji Kuršiai	–	1824
Palmininkai	–	3457

Taip gautume bendrą skaičių – 75 964. Tiek civilių gyventojų yra užregistruota Karaliaučiaus regione, atitenkančiame TSRS. Kodėl būtent šie gyvenamieji punktai figūroja Apolonovo pranešime? Mat iš Insterburgo, Tilžės, Gumbinės, Stalupėnų ir Eitkūnų visi vokiečiai gyventojai buvo priverstinai iškeldinti į kitus rajonus, ir nuo 1945 m. birželio mėn. įvažiavimas į šiuos miestus civiliams asmenims buvo uždraustas.

Trumpai apibendrinkime: Apolonovo duomenimis, 1945 m. birželio 7 d. visoje buvusių Rytprūsių teritorijoje (išskyrus Klaipėdos kraštą) užregistruota 193 758 civiliai asmenys. Teritorijoje, atitenkančioje TSRS, – 75 964. Tačiau nėra jokių duomenų, jog Apolonovo skaičiuojami užregistruoti asmenys yra etniniai Rytų Prūsijos gyventojai. Todėl Apolonovo pateikiamus skaičius derėtų laikyti tik kiekybine, bet ne kokybine gyventojų skaičiaus charakteristika. Nors civilių asmenų apskaita ir kontrolė NKVD organuose buvo griežta, dėl pastovių “perrūšiavimų” (patikrinimų, suėmimų ir paleidimų), taip pat natūralių demografinių procesų (mirčių, gimimų, migracijos) gyventojų skaičius yra labai dinamiškas. Žemiau bus parodyta, kaip civilių gyventojų skaičius regione pastoviai kinta.

Gegužės 17 d. Karaliaučiaus miesto ir tvirtovės komendantas M. V. Smirnovas pasirašo “Laikinosios civilių reikalų valdybos Kionigsbergo mieste laikinąją instrukciją” (LCRV, nuo lapkričio 19 d. bus pavaldį srities Karo tarybai). Naujosios struktūros svarbiausi uždaviniai buvo: gyventojų apskaita ir registracija, išduodant jiems laikinuosius pažymėjimus; sisteminga gyventojų kontrolė ir priežiūra: būtinų režiminių dokumentų rengimas ir pan.; vietinės pramonės įmonių, komunalinių-buitinių tarnybų kūrimas; žvejybos, prekybos, medicininio gyventojų aptarnavimo organizavimas ir t.t.

Svarbiausias organas šioje valdyboje buvo Pasų stolas. Jis tvarkė gyventojų statistiką pagal profesijas ir buvusią gyvenamąją vietą, gyventojų aprūpinimą būstu ir jų paskirstymą darbams. Šio skyriaus darbuotojai (drauge su karo komendantais) fiksavo gyventojų nuotaikas, elgesį, savavališką kilnojimąsi iš vietos į vietą.²⁷ Srities rajonuose karo komendantūros savo teritorijoje steigė seniūnijas, o miestuose kiekviena gatvė ir kiekvienas gyvenamasis namas turėjo savo vyresnius.²⁸

Pasų stalo duomenimis, 1945 m. lapkričio 12 d. Karaliaučiuje buvo užregistruoti 60 642 asmenys (vyrų – 18 515, moterų – 42 127). Iš jų: darbingų – 29 681, nedarbingų – 30 961 (vaikų – 12 276, invalidų ir nusenusių – 18 685).

Iš šio skyriaus 1945 metų darbo ataskaitos galime susidaryti pirmąjį vaizdą apie to meto civilinio gyvenimo kokybę. Ataskaitoje pažymima, kad mieste gyventojams vokiečiams atidarytos 32 duonos ir maisto produktų parduotuvės, 29 privačiose parduotuvėse prekiaujama indais ir namų apyvokos reikmenimis, veikia trys komiso parduotuvės.

Vokiečiams skirtose keturiose miesto ligoninėse lapkričio 10 d. gydėsi 2934 ligoniniai: centrinėje ligoninėje – 1458, infekcinėje – 888, infekcinėje Šv. Elžbietos – 340, Šv. Katerinos ligoninėje – 248. Visose ligoninėse trūksta elementarios slaugos: centrinėje ligoninėje beveik 15 procentų sergančiųjų guli ant grindų, infekcinėje ligoninėje beveik 80 procentų ligonių guli po du vienoje lovoje. Nė vienoje ligoninėje tuo metu nebuvo izoliatorių, elektros. Tik centrinei ligoninei lapkričio mėn. pradžioje pradėta tiekti elektra. Ligonijų paros maisto

davinys nustatytas toks: duona – 200 g, mėsa – 75 g, cukrus – 20 g, miltai – 60 g, riebalai – 25 g, daržovės – 700 g.

Stacionarinėse ligoninėse vietinių gyventojų mirtingumas labai didelis: birželio mėn. mirė 554, liepos – 713, rugpjūčio – 805, rugsėjo – 881, spalio – 768 asmenys. Ne ligoninėse vien tik spalio mėnesį mirė 1933 asmenys.²⁹

Didelį mirtingumą lėmė ne tik slaugos ir gydymo trūkumas, ne tik tai, kad nei ligoninės, nei gyventojai neturėjo paprasčiausio muilo, bet ir gyvenimas sugriautų namų likučiuose nepaprastai susikimšus. Pvz., miesto 4 operatyviniame sektoriuje 315-oje namų gyveno 13 047, 7 opersektoriuje 380-yje namų – 12 662 asmenys ir t.t.³⁰

1946 metais padėtis regione pradėjo keistis iš esmės.

Pirma, buvo išspręstas juridinis krašto statusas. TSRS AT Prezidiumo balandžio 7 d. įsakas paskelbė Karaliaučiaus krašto kaip administracinio vieneto RTFSR sudėtyje sudarymą. Taip buvo įteisinta regiono inkorporacija į TSRS.

Antra, liepos 4 d. ir miestas, ir regionas gavo naują – Kaliningrado – vardą, o rugsėjo 7 d. RTFSR AT Prezidiumas patvirtino pirmąjį pokarinį naujos srities administracinį-teritorinį padalijimą.

Trečia, per metus srityje pradėjo keistis ir labai pakito civilių gyventojų struktūra.

Gyvenimas pamažu grįžo į taikos vėžes. Buvo atstatinėjamos pramonės ir transporto įmonės, kuriami sveikatos apsaugos ir švietimo sistemos pagrindai.

1946 metais srityje jau veikė 20 mokyklų: 11 pradinių, 4 septynmetės, 5 vidurinės. Bendras moksleivių skaičius pasiekė 3470. Kaliningrade 200 vaikų lankė tris vaikų darželius. Bet visa tai – tik RA karių ir rusų tautybės vaikams. Vokiečių vaikams kai kuriuose rajonuose buvo įsteigtos namų mokyklos, turėjusios 10 – 15 vaikų, juos mokė vokiečių mokytojai.³¹ Oficialiai vokiečių vaikų mokymas buvo pradėtas tik rudeniop – pradėjo dirbti 44 mokyklos (8 septynmetės ir 36 pradinės), turėjusios apie 4800 mokinių. Mokymas jose vyko gimtąja vokiečių kalba pagal tarybinių nacionalinių mokyklų programą. Jose dirbusiems 142 mokytojams vokiečiams buvo organizuoti specialūs kursai. Šios mokyklos dirbo iki gyventojų vokiečių deportacijos į Vokietiją pabaigos.

Ypatingai sunki buvo našlaičių padėtis. Jie klaidžiojo po griuvėsius, badavo, vagiavo. LCRV žiniomis, 1946 metų pavasarį srityje buvo užregistruoti 1156 našlaičiai. Balandžio 2 d. Valdyba išleido įsakymą Nr. 96 “Apie vaikų namų organizavimą našlaičiams vokiečiams”, kuris numatė įkurti devynis vaikų namus po 200 – 250 vietų kiekvienuose. Surinkti našlaičius ir pristatyti į vaikų namus buvo įpareigoti karo komendantai.

LCRV 1946 m. balandžio 5 d. įsakymu Nr. 87 buvo mėginama sukurti atskirą kaimo vietovių gyventojų vokiečių medicininio aptarnavimo tinklą.³² Bet RTFSR Ministrų Tarybos valstybinė plano komisija patikrinusi rado tokią padėtį:

Sveikatos apsaugos Kionigsbergo srityje tinklą [visiems gyventojams] sudaro 20 ligoninių, 12 poliklinikų ir ambulatorijų, 9 sveikatos punktai ir 4 vaikų lopšeliai. Ligoninėse iš viso yra 4600 lovų. 90 procentų medicinos personalo sudaro vokiečiai. Visoje srityje yra tik viena vaistinė. Medicininis gyventojų [vokiečių] aprūpinimas visiškai nepakankamas <...>.³³

Tiesioginis Rytprūsių gyventojų evakuacijos ir masinio bėgimo rezultatas buvo didžiulis darbo jėgos trūkumas atstatomiesiems ir žemės ūkio darbams. Dėl to pagal specialų VGK nurodymą jau 1945 metais dirbti į sritį atvyko pirmasis tūkstantis specialistų. Tais ir kitais metais pagal įvairių žinybų ir ministerijų nukreipimus į sritį specialistai atvykdavo nuolat. Pvz., tik per 1946 m. gegužės mėn. jų atvyko keturi tūkstančiai. Taip pamažu pradėjo kisti srities civilių gyventojų struktūra (žr. I lentelę).

Karaliaučiaus regiono civilių gyventojų struktūra 1946 m. birželio 1 d.

Nr.	Rajonai	Iš viso		TSRS piliečiai				Vokiečiai	
				Naujai atvykę	Repatriantai	Iš viso			
		N	%	N	N	N	%	N	%
1.	Kionigsbergas (miestas)	60 897	36	15 039	2901	17 940	30	42 957	70
2.	Fišhauzeno	18 240	11	1512	466	1978	11	16 262	89
3.	Heiligenbeilio	5426	3	813	183	996	18	4430	82
4.	Kionigsbergo	8050	5	668	424	1092	14	6958	86
5.	Kroicburgo	5818	3	802	340	1142	20	4676	80
6.	Labguvos	9568	6	1150	414	1564	16	8004	83
7.	Tepliavos	7222	4	1852	690	2542	35	4680	65
8.	Heinrichsvaldės	6305	4	583	60	643	10	5662	90
9.	Insterburgo	5349	3	656	168	824	15	4525	85
10.	Insterburgas (miestas)	12 884	7	5545	2694	8239	64	4645	36
11.	Ragainė ir Tilžė	12 817	7	7112	446	7558	59	5259	41
12.	Darkiemio	2566	2	290	261	551	22	2015	78
13.	Gumbinės	4979	3	1470	719	2189	44	2790	56
14.	Pilkalnio	3781	2	1389	–	1389	37	2392	63
15.	Stalupėnų	1907	1	362	63	425	22	1482	78
16.	Nenurodyta	4500	3	4500	–	4500	–	–	–
	Iš viso	170 309	100	43 743	9829	53 572	31	116 737	69

1946 m. birželio 1 d. regione jau gyveno daugiau kaip 170 tūkstančių gyventojų. Iš jų pačiame Karaliaučiuje – apie 61 tūkst., t.y. 36 procentai visų gyventojų, regiono miestuose gyveno 108,9 tūkstančio (vyrų – 37 525, moterų – 71 372), kaimo vietovėse – 61 tūkstantis (vyrų – 20 957, moterų – 40 165). Didžiąją dalį visų gyventojų – 69 procentus (t.y. 116 737 asmenys) – sudarė vokiečiai. Tarybinių piliečių įskaitoje buvo 53 572. Iš jų bendrojo skaičiaus 9829 asmenys buvo repatriantai, grįžtantys iš Vakarų Europos į TSRS. Nemaža jų dalis po “filtracijos” liko gyventi srityje.³⁴

Gyventojų vokiečių pasiskirstymas pagal lytį ir amžių 1946 m. birželio 1 d.

Lytis/Amžius	Iš viso		Vyrai		Moterys	
	N	%	N	%	N	%
< 7	13 676	12	6875	50	6801	50
7 – 9	9901	8	4900	49	5001	51
10 – 15	14 709	13	7580	51	7129	49
16 – 17	5711	5	2360	41	3351	59
18 – 39	25 025	21	2994	12	22 031	88
40 – 59	30 351	26	8079	27	22 272	73
> 60	17 364	15	7335	42	10 029	58
Iš viso	116 737	100	40 123	34	76 614	66

2 lentelė pateikia civilių gyventojų vokiečių pasiskirstymą pagal lytį ir amžių. 66 procentai visų gyventojų vokiečių, kaip matome, yra moterys. Darbingiausio amžiaus grupėje (nuo 18 iki 39 metų) moterų yra net septynis kartus daugiau nei vyrų (lyginamasis svoris iki 21 procento). Normali demografinė lyčių pusiausvyra užfiksuota tik vaikų ir paauglių grupėje.³⁵

Karaliaučiaus regiono plano komisijos duomenimis, visi darbingi vokiečiai – 49,5 tūkstančio – buvo įdarbinti. 1946 m. gegužės 1 d. jie dirbo: ūkio ir kariniuose objektuose – 26,5 tūkstančio, pramonės įmonėse – 10,5 tūkstančio, karo komendantūrose – 3,1 tūkstančio, kitose įstaigose ir organizacijose – 9,3 tūkstančio.³⁶

Skaudžiausia problema

Gyventojų aprūpinimo maisto produktais problema iškilo vos užėmus Karaliaučių – maisto atsargos civiliams gyventojams RA intendantinės tarnybos sąmatoje nebuvo numatytos. Todėl dar 1945 m. balandžio 22 d. Kionigsbergo komendantas gen. mjr. M. V. Smirnovas gauna 3-iojo Baltarusijos fronto užnugario viršininko gen. mjr. Rožkovo įsakymą: visus mieste rastus maisto produktus bei pašarus perduoti fronto intendanto valdybos žinion; gyventojams vokiečiams maitinti naudoti miltus iš nuskendusiu baržų, miesto sandėliuose likusias bulves bei šaldytuvuose rastą skerdieną. M. Smirnovas savo ruožtu visiems Karaliaučiaus aštuonių rajonų karo komendantams nurodo:

Atkreipiu dėmesį į pagalbinių ūkių organizavimo svarbą, nepamirštant, kad tiek miesto įgulos, tiek ir dirbančiųjų gyventojų aprūpinimas [maistu] turi būti iš vietinių išteklių.

Gegužės 21 d. komendantas pavaduotojo gv. plk. Epšteino įsakymu pradedamos organizuoti vietinių gyventojų žvejų brigados; sugauta žuvis buvo sūdoma repatriantams ir vietiniams gyventojams maitinti, nes mėsa šių kategorijų gyventojams nebuvo tiekiamą.

1945 metų pavasario sėja dėl vykusių mūšių praktiškai visuose Rytprūsiesiuose buvo sužlugdyta. Rudenį menkutį derlių nuėmė 3-iojo Baltarusijos fronto kariai (per derliaus nuėmimą papildomai jie gaudavo po 100 gramų degtinės per dieną)³⁷ ir tie nedaugelis likusiųjų gyventojų. Kurį laiką maisto produktais gyventojai buvo aprūpinami per karo komendantūras – dirbantieji gaudavo po 400 g duonos, išlaikytiniai – po 200 g. Dirbantiesiems statybose, kanalizacijos-vandentiekio sistemoje iš pradžių vieną kartą per dieną netgi buvo duodama karšto maisto, bet rudeniop toks maisto tiekimas nutrūko.

Daugėjant srityje gyventojų, maisto stygius vis labiau jautėsi, o žiemą padėtis tapo tiesiog katastrofiška.

Padėtį regione pirmiausia buvo stengiamasi gelbėti savomis jėgomis. 1946 m. sausio 29 d. YKA Karo taryba nutarė karo komendantūrų bazėje organizuoti 30 pagalbinių ūkių. Buvo patvirtinti 1946 metų gamybiniai rodikliai: žiemkenčiai – 40 000 ha, javai – 8500 ha, bulvės – 6000 ha, kopūstai – 1500 ha; derlingumas iš ha [nustatytas]: žiemkenčiai rugiai ir kviečiai – 7 cnt, javai – 8 cnt, bulvės – 100 cnt, kopūstai – 200 cnt. Steigiamiems ūkiams iš trofėjų buvo skirta 300 traktorių, 5500 darbinių arklių, 300 sunkvežimių, pašaro gyvuliams bei sėklos.

Kad sudarytų papildomus vietinių gyventojų maitinimosi išteklius, YKA Karo taryba 1946 m. vasario 6 d. priėmė nutarimą Nr. 3 “Apie žemės sklypų skyrimą rusų ir vokiečių gyventojų individualiems daržams”³⁸. Šiuo nutarimu visos gyventojų kategorijos buvo įpareigos užsėti po 0,15 ha dydžio daržą. Rusams gyventojams žemė turėjo būti paskirta prie pat jų gyvenamųjų vietų. Vokiečiams, – “kad apsaugotų derlių”, – bendrame masyve

netoli gyvenviečių. Nutarimas nustatė augintinų daržo kultūrų kiekį ir rūšingumą. Rusams buvo nurodyta užsodinti ir užsėti: kopūstais – 500 kv. m., bulvėmis – 300 kv. m., agurkais – 25 kv. m., burokėliais – 200 kv. m., morkomis ir ridikėliais po 100 kv. m., česnakais ir svogūnais – po 25 kv. m. Gyventojams vokiečiams gi buvo leista sėti griežčius, burokus ir kaliaropes po 500 kv. m. YKA kariuomenės vado gv. gen. plk. Galickio vasario 15 d. pasirašytas nutarimas “Apie vokiečių materialinę-ekonominę padėtį” dar smulkiau detalizavo individualių daržų ruošimą bei kontrolę. Visos karinės struktūros buvo skatinamos padėti ir paraginti vokiečius auginti naminius paukščius. Tam tikslui netgi buvo nurodyta atvežti ir išdalinti gyventojams vokiečiams inkubatorinių viščiukų. Be to, miestų ir kaimo gyvenviečių karo komendantai buvo įpareigoti “sustiprinti vokiečių gyventojų nuosavybės apsaugą ir garantuoti jų asmens neliečiamumą”. Šie nutarimai gyventojams vokiečiams nebuvo skelbiami.³⁹

Visus civilius gyventojus maisto produktais buvo stengiamasi aprūpinti centralizuotai per srities prekybos skyrių. 1946 m. birželio mėnesį Karaliaučiaus mieste tokių asmenų buvo 81 tūkstantis. Dirbantiesiems buvo nustatytos tokios maisto normos:⁴⁰

3 lentelė

Maisto produktų normos 1946 m.

Maisto produktai	Normos gramais	
	GLK-3	R-5
Mėsos ir žuvies produktai	5850	1800
Riebalai	1200	400
Kruopos ir makaronai	3600	1200
Cukrus ir konditerijos gaminiai	750	400
Duona	600	400
Miltai	300	nėra duomenų
Arbata	30	nėra duomenų
Druska	300	nėra duomenų

Visų produktų normos buvo mėnesiui, duonos norma – dienai. Pagal GLK-3 korteles produktus gaudavo labai nedaug asmenų: aukštos kvalifikacijos darbininkai ir specialistai, pagal normą R-5 – eiliniai darbuotojai, iš esmės – visi dirbantys vokiečiai. Maisto kortelės galiojo tik nurodytą mėnesį. Išlaikytiniams, nusenusiems, invalidams buvo skiriama tik 300 g duonos dienai.

Šitoks maisto tiekimas truko neilgai. Rugsėjo mėn. 27 d. TSRS MT ir VKP(b) priima nutarimą “Apie duonos taupymą ir vartojimą”, kurį vykdydama, LCRV rugsėjo 30 d. įsakymu Nr. 442 nurodo sumažinti gyventojų maisto kortelėse duonos kiekį 30 procentų; vėliau, nuo spalio 1 d., įsako nutraukti duonos tiekimą miestuose ir darbininkų gyvenvietėse nedirbantiems suaugusiems išlaikytiniams, išskyrus moksleivius ir asmenis, auginančius vaikus iki 7 metų amžiaus; nurodyta nebetiekti miltų, duonos ir kruopų pagal papildomas maitinimo normas visų kategorijų gyventojams, taip pat nebetiekti duonos mokyklose pusryčiams, traukinių brigadoms ir laivų ekipažams reisų metu; nutraukti tiekimą pagalbinių ūkių, žemės ūkio, vietinės ir kooperatinės pramonės kaimo vietovėse, miško apsaugos darbininkams ir tarnautojams; sumažinti komercinę prekybą duona, nutraukti prekybą grūdais-pašarais. Po

mėnesio įsakoma padidinti avižų, miežių ir kukurūzų miltų priemaišų į duonos gaminius iki 40 procentų.

Taigi maisto trūko, jo kokybė vis prastėjo. Apie šių aplinkybių sukeltus reiškinius skaitome dokumente:

Visiškai slaptai. Drg. Stalinui, drg. Molotovui. 1946 metų gegužės 6 d.

Pagal TSRS Vidaus reikalų ministerijos-Valstybės saugumo ministerijos įgaliotinio Rytų Prūsijoje Trofimovo pranešimą, Kionigsbergo mieste už žmonių lavonų mėsos pardavinėjimą suimti:

N.G., gimęs 1885 m., vokietis, išsimokslinimas 8 kl., dirbo sargu kapinėse; L.K., gimęs 1875 m., vokietis, amatininkas krepšių pynėjas, nuo 1946 m. vasario mėn. niekur nedirbo.

Tardymo metu išaiškinta, kad N.G. sistemingai nukapodavo lavonų apatines galūnes ir mėsa per savo bendrininką L.K. paroduodavo vokiečiams. L. bute kratos metu rasta keletas statinių, kuriose L. laikė paruoštą parduoti žmonių lavonų mėsa.

Atkasus kapus rasta penkiolika lavonų su nukirstomis apatinėmis galūnėmis.

Pagal Trofimovo pranešimus, Rytų Prūsijos teritorijos gyventojų vokiečių aprūpinimas maisto produktais organizuotas nepatenkinamai. Vokiečių, dirbančių sąjunginės [priklausomybės] pramonės įmonėse, maisto kortelės produktais aprūpinamos 50 procentų ir mažiau. Š.m. kovo ir balandžio mėn. vokiečiai, dirbantys vietinės pramonės ir komunalinėse įmonėse, pagalbinuose ūkiuose, maisto kortelių negavo visai.

Nedirbantys vokiečiai per karo komendantūras aprūpinami nereguliariai, maždaug 200 g duonos per dieną. Dėl neprivalgymo labai sumažėjo vokiečių gyventojų darbingumas, didėja mirtingumas ir auga kriminalinis nusikalstamumas. Vidaus reikalų ministras S. Kruglovas.⁴¹

Kai tradicinė tarybinė ir rusų istoriografija analizuodavo vieną baisiausių karo padarinių – maisto trūkumą ir netgi badą, jo priežastys dažniausiai būdavo nurodomos šios: žemės ūkio sugriovimas dėl karo veiksmų ir darbo rankų stoka. Karaliaučiaus-Kaliningrado regiono atžvilgiu tai tiesa, bet ne visa. Todėl verta apie tai plačiau pakalbėti.

Visų pirma drauge su į Rytprūsius įžengusia Raudonąja armija prasidėjo likusio žemės ūkio inventoriaus ir galvijų išvežimas į TSRS.⁴² Į buvusių turtingų stambių ūkių niokojimą atkreipė dėmesį netgi toli nuo žemės ūkio buvę žmonės. Štai ištrauka iš 3-iosios oro armijos karo prokuroro padėjėjo justicijos mjr. N. Romančikovo laiško į VKP(b) CK, rašyto 1945 m. spalio mėn. pabaigoje:

Rytų Prūsijoje buvo organizuota daugialaukė sėjomaina, žemės ūkis klestėjo. Šiuo metu visa tai sugriauta, kadangi sėjama pagal principą “skaldyk ir valdyk”, kas ką užgrobė, kas ką suspėjo padaryti, tą ir daro, – kad tik būtų įvykdytas planas, plėšikiškai ir barbariškai naikina daugialaukę [sistemą] ir sėjomainą, užleidžia laukus piktžolėmis, tai ateityje gresia menku derliumi, o esant tokiam didžiuliam kritulių kiekiui kaip čia, Rytų Prūsijoje, drenažuota žemė ypatingai kaprizinga. Reikia imtis skubių priemonių apgyvendinti šią teritoriją tarybiniais žmonėmis, iškelti iš čia vokiečius, organizuoti vietos valdžios organus (kad baigtųsi anarchija), sukurti kolūkius, MTS ir tarybinius ūkius karinių dalinių pagalbinių ūkių bazėje ir paversti šią puikią žemę Tarybų Sąjungos aruodu, antrąja Ukraina. Juk niekam ne paslaptis, kad šiais metais mes praradome tūkstančius tonų grūdų dėl nenuimtų javų. Važiuoji laukais ir matai plotus nenuimtos duonos, nuo to net gailėsčio ašaros tvenkiasi akyse.⁴³

Padėties žemės ūkyje ir pramonėje įvertinimą randame ir srities Vykdomojo komiteto Plano skyriaus analitiniuose dokumentuose. Juose užfiksuotas labai žemas visų ūkio šakų lygis. Pavyzdžiui:

<...> Miškų ūkis <...> pastaraisiais dvejais metais miškai srityje nebuvo saugomi. Buvo miško gaisrų, ko visiškai neatsitkdavo Rytų Prūsijoje. Naikinamos vertingos gyvūnų rūšys (elniai, stirnos ir t.t.). <...> Miškus eksploatuoja Nemanlesas, iškirsdamas ištikus didžiulius plotus <...>.

Kionigsbergo srities žuvis išteklių leidžia jai užimti aukštą vietą, aprūpinant šalį žuvimi. Šiuos išteklius eksploatuoja Baltrybtrestas⁴⁴, kariniai daliniai, taip pat pagalbiniai įvairių organizacijų ūkiai. Žūklės imlumas (per sausio – gegužės mėnesius sužvejota 8055 centneriai žuvis) apribotas tresto techninės bazės. Jis turi tik vieną motorinį botą ir 39 burinius laivus. Tuo tarpu kariniuose ūkiuose yra 29 motoriniai pramoniniai botai ir 176 burlaiviai <...>.

Rytų Prūsijos žemės ūkio naudmenos buvo rūpestingai prižiūrimos ir kultivuojamos, dėl to jų produktyvumas buvo aukštas. Per pastaruosius dvejus metus žemės naudmenos buvo apleistos, tarybinių ir pagalbinių ūkių agrotechnika prasta, dėl to žemė prarado savo pirmines savybes <...>. Sugriovus išsišakojusią Rytų Prūsijos melioracijos sistemą, buvo užtvindyta per 20 tūkstančių ha derlingos žemės ir užpelkėjo didžiuliai plotai Pilkalnio, Ragainės, Tilžės, Fišhauzeno ir Labguvos rajonuose. Reikia imtis skubių priemonių atstatyti visą srities melioracijos sistemą <...>.

Pagrindinis Kionigsbergo srities žemės naudotojas – ginkluotųjų pajėgų ministerija, jos žinioje yra per 500 tūkstančių ha žemės [bendras žemės fondas – 1161,2 tūkst. ha – A. A.]. Iš to ploto 295 tūkstančiai ha skirta kariniams tarybiniais ūkiams, apie 100 tūkstančių ha – karinių dalinių pagalbiniams ūkiams ir 102 tūkstančiai ha yra specialios paskirties plotai.⁴⁵

Taigi Karaliaučiaus-Kaliningrado regione žemės ūkis (ir pramonė) buvo ne tik karo veiksmų sugriautas, bet ir išgrobstytas, sunaikintas, be to, militarizuotas, nemokšiška tvarkomas. Nei pagalbinių ūkių kūrimas, nei individualių daržų įveisimas lauktų rezultatų nedavė. Taip pat derėtų prisiminti, kad 1945 ir 1946 metais beveik visoje Tarybų Sąjungos europinėje dalyje buvo neregėtos sausros ir nederlius. Taip susiveria daugelio priešasčių grandinė, sukėlus didžiulį maisto stygių ir net badą regione.

O dabar į aprūpinimo maistu problemą pamėginkime pažiūrėti iš kito taško. Čia turime padaryti ekskursą į šoną ir prisiminti iki šiol mažiausiai žinomą reparacijų temą. Didžiąją TSRS reparacijų iš Vokietijos dalį 1945 metais sudarė maisto produktai ir pašarai – už 20 milijardų rublių. Natūrine išraiška tai buvo: grūdai – 2 257 000 t, mėsos produktai – 430 000 t, žuvis produktai – 10 000 t, riebalai – 30 000 t, cukrus – 390 000 t, tabakas – 16 000 t, bulvės ir daržovės – 988 000 t, spiritas – 20 milijonų litrų, rinktinis vynas – 186 vagonai ir kt.⁴⁶

Kiekiai įspūdingi. Beveik pusė šių gėrybių 241 788 vagonais buvo išsiųsta į Tarybų Sąjungą. Kita dalis buvo skirta armijai maitinti.

Antrojo pasaulinio karo ir pokario tarybiniai bei rusų istorikai yra parašę nemažai darbų, kaip buvo “gelbėjami nuo bado” Berlyno, Drezdeno, Prahos, Vienos ir kitų Europos miestų gyventojai. Tokia pagalba buvo, šito paneigti neįmanoma. Pvz., pirmuosius penkis mėnesius po karo pabaigos Vienos gyventojai maistu buvo aprūpinami tik iš RA sandėlių: į Vieną buvo išsiųsta 67 585 t miltų, 16 375 t kruopų, 5436 t cukraus, 7683 t mėsos, 33 162 t bulvių ir kt.⁴⁷ Šitoji “pagalba” vyko labai savotiškai: iš pradžių visi maisto produktai RA užimtose teritorijose buvo rekvizuoti, o po to prasidėjo jų skirstymas. Menkutį kortelių minimumą iš savo pačių išteklių vokiečiai gavo vadinamosios “pagalbos” būdu, pasidalindami ja su kitais.

Reparaciniai produktai, patekę į Tarybų Sąjungą, apskritai dingo kaip į vandenį. Niekam iki šiol nepavyko rasti jų pėdsakų. Bet liko daugybė archyvinių dokumentų, liudijančių apie plataus masto spekuliacijas reparaciniais maisto produktais.⁴⁸

Taip galų gale susidarė situacija, kad vienodai pusbadžiu gyveno ir nugalėtojai, ir nugalėtieji.

Įvertinus tai, kas paminėta, logiška paklausti – ar pokario metų maisto stygius ir badas buvo objektyvi neišvengiamybė? O gal tai buvo užprogramuota pačios destruktivios mizantropiškos stalinizmo prigimties, užmaskuotos propagandos triukais?

Naujųjų gyventojų atvykimas

Centrinė valdžia Maskvoje negalėjo nepastebėti signalų iš srities. Viena po kitos į regioną pradėdamos siųsti įvairių žinybų ir ministerijų komisijos. 1946 metais nuo gegužės 25 d. iki liepos 8 d. srityje dirbo žemdirbystės ministerijos komisija, ją sudarė beveik vien agronomai. Komisija nuodugnai ištyrė žemės ūkio padėtį, numatė 186 vietas kolūkiams steigti, taip pat rekomendavo naudotis likusių vokiečių ūkininkų patirtimi.⁴⁹

Šių rekomendacijų ir išvadų pagrindu, 1946 m. birželio 21 d. TSRS Ministrų Taryba priėmė lemtingą sričiai nutarimą Nr. 1298 „Apie Kionigsbergo srities ūkio sutvarkymą“. Nutarime buvo apibrėžti pagrindiniai pramonės, transporto, prekybos, sveikatos apsaugos sistemos, komunalinės sferos ir švietimo principai ir labiausiai neatidėliotini darbai. Buvo nuspręsta sritį apgyvendinti valstybės lėšomis. Daugelis ministerijų buvo įpareigos 1946 – 1947 metais atsiųsti į sritį kvalifikuotų specialistų. Be to, ministerijoms buvo leista ir savarankiškai verbuoti darbo jėgą įvairiuose TSRS regionuose. Liepos 9 d. nutarimas Nr. 1522 „Apie pirmines priemones, apgyvendinant ir vystant Kaliningrado srities rajonus ir žemės ūkį“ konkretizavo programą: perkelti į sritį 12 tūkstančių šeimų. Sudėtinė programos dalis numatė didelę lengvatų ir paskatų persikėlusioms šeimoms sistemą.

Rusijos Federacijos Ministrų Taryba savo ruožtu patvirtina atrankos ir perkėlimo planą⁵⁰: perkelti po 900 šeimų iš Voronežo, Kursko sričių, po 500 – iš Briansko, Penzos, Oriolo sričių, po 400 – iš Velikije Luki, Vladimiro, Gorkio, Kalinino, Novgorodo, Maskvos, Uljanovsko, Riazanės, Tambovo, Kursko sričių, po 300 – iš Pskovo, Kostromos, Kalugos, Jaroslavljo sričių bei Mordovijos ir Čiuvašijos, po 200 – iš Kuibyševo srities ir Marių autonominės respublikos. Iš viso iš Rusijos Federacijos 1946 metais į Kaliningrado sritį turėjo būti perkelta 9500 šeimų (80 procentų patvirtinto plano), likusieji buvo verbuojami kitose respublikose (Ukrainoje, Baltarusijoje ir kt.). Už naujų gyventojų perkėlimą tiesiogiai buvo atsakingi nurodytų sričių partijos komitetų pirmieji sekretoriai. Visos į šį procesą įtrauktos žinybos sudarė verbavimo, transportavimo ir perkėlimųjų sutikimo scenarijus. Kaune ir Insterburge buvo įkurti specialūs sanitarinio praleidimo punktai ir dezinfekcinės kameros.⁵¹

Pirmasis persikėlėlių ešelonas Nr. 357 iš Briansko srities atvyko rugpjūčio 23 d. į Gumbinę. Juo atvažiavo 570 asmenų. Kitą dieną į Insterburgo stotį atvyko ešelonas Nr. 367 iš Velikije Luki, o rugpjūčio 25 d. Stalupėnuose sustojo trečiasis ešelonas Nr. 375 iš Kirovo srities. Taip prasidėjo Kaliningrado srities apgyvendinimas.

Procesas vyko sparčiai ir organizuotai.

Naujakurių priėmimo ir apgyvendinimo srityje reikalams vadovavo penkių asmenų komisija: srities LCRV ir jos politinio skyriaus viršininkai (vėliau – srities vykdomojo komiteto pirmininkas ir srities partijos komiteto pirmasis sekretorius), persikėlimo skyriaus viršininkas, armijos ir laivyno atstovas, prokuroras. Rajonuose už tai buvo atsakingi tų organizacijų rajoniniai vadovai.

Apie perkėlimo eigą vidaus reikalų ministras S. Kruglovas reguliariai pranešinėjo Stalinui, Berijai, Ždanovui:

- rugsėjo 1 d. perkelta 2990 šeimų⁵²;
- spalio 1 d. perkelta 8795 šeimos⁵³;
- lapkričio 1 d. perkelta 11 675 šeimos ir t.t.⁵⁴

Atvykusieji buvo skirstomi į apgyvendinimo vietas pagal griežtą, iš anksto numatytą planą. Kiekviename rajone buvo stengiamasi apgyvendinti naujakurius iš tų pačių Rusijos sričių.

Kaip sparčiai vyko srities apgyvendinimas, parodo tik vienas pavyzdys. Vien į Krasnoznamensko rajoną (buv. Lazdynai, Haselberg) per du 1946 metų mėnesius atvyko 940 šeimų, jose – 4346 asmenys⁵⁵ (žr. 4 lentelę.)

4 lentelė

Naujakurių atvykimas į Krasnoznamensko rajoną

Ešelonų Nr.	Atvykimo data	Šeimų	Asmenų
368	Rugpjūčio 26	129	528
369	Rugsėjo 6	145	668
433	Rugsėjo 22	169	794
434	Spalio 4	177	837
461	Spalio 19	185	847
453	Spalio 24	135	672

RTFSR MT perkėlimo valdybos inspektorius Gordejevas pranešė į Maskvą, kad per šį laikotarpį asmeniškai jis rajone įkūręs 17 kolūkių. “Galiu įkurti ir daugiau, tik siųskite žmonių!”⁵⁶

Atvykstant vis naujoms persikėlėlių grupėms, iš esmės ima keistis civilių gyventojų tautinė struktūra. Pvz., Kaliningrado srities LCRV 1946 m. rugsėjo 25 d. Primorsko (buv. Fišhauzenas, Žuvininkai) rajone užfiksavo 10 614 gyventojų, iš jų vokiečių – 5280 (suaugusiųjų 3829, vaikų iki 16 m. amžiaus – 1451), rusų – 5334 (suaugusiųjų – 3428, vaikų – 1906).⁵⁷ O lapkričio 1 d. šiame rajone jau gyvena 19 394 asmenys, iš jų: rusų – 6993 (suaugusiųjų – 4717, vaikų iki 18 m. amžiaus – 2276), vokiečių – 12 401 (suaugusiųjų – 8519, vaikų – 3882).⁵⁸ Jei šių dokumentų duomenys teisingi, tai reikėtų, jog tik per vieną mėnesį rajone žymiai padaugėjo gyventojų: vokiečių – 7121, rusų – 1659 asmenimis. Matyt, tai srities vidinės migracijos ir persikėlėlių atvykimo rezultatas. Jei palyginsime santykį tarp rusų ir vokiečių civilių gyventojų šiame rajone 1946 m. pirmajame pusmetyje (žr. 1 lentelę), tai rasime tuometinį santykį 1 : 11, o jau lapkričio mėn., pagal aukščiau cituotus duomenis, šis santykis yra 1 : 1,7. Pamažu šis santykis išsilygins, o vėliau jį persvers gyventojai rusai.

1946 metų naujakurių perkėlimo planas buvo įvykdytas su kaupu: 12 115 šeimų, atvykusių iš įvairių TSRS regionų, sudarė 295 kolūkius. 1947 metų pirmąjį pusmetį papildomai buvo perkeltos 3105 šeimos, iš kurių 1686 šeimos sukūrė naujus 47 kolūkius. Ne visi prigijo šiame krašte. 1947 m. rugpjūčio 1 d. atgal išvykusių buvo 530 šeimų (apie 4 procentai).⁵⁹ Tam tikrais centrinės valdžios nurodymais buvo steigiami žvejų kolūkiai. Trejų metų naujakurių perkėlimo į Kaliningrado sritį rezultatai buvo tokie:⁶⁰

5 lentelė

Naujakurių atvykimo dinamika

Metai	Apgyvendinta šeimų				
	1946	1947	1948	Vietoje	Iš viso
Kolektyviniuose ūkiuose	12 115	3004	2632	661	18 412
Tarybiniuose ūkiuose	–	4106	4634	235	8975
Žvejų kolūkiuose	–	618	136	–	754
Kitose organizacijose	–	–	328	–	328
Iš viso	12 115	7728	7730	896	28 469

Visose šiose naujai įkurdintose šeimose buvo 73 912 darbingų asmenų. “Priimtieji vietoje” buvo repatriantai, demobilizuoti kariai, taip pat atlikusieji bausmę ir išleistieji į laisvę iš srities kalėjimų (buvusių Kaliningrade ir Černiachovske) bei pataisos darbų kolonijų (buvusių Gvardeisko, Bagrationovsko, Sovetsko ir Zelenogradsko rajonuose). Pastarosios grupės palikimas ir apgyvendinimas srityje buvo masinis reiškinys. Apsigyvenusieji srityje turėjo teisę pasikviesti savo gimines.

Naujakuriamiems per šiuos metus buvo išduota paskolų maisto produktais – 5646 tonos, be to, sėklų – 1708 tonų, bulvių sėklai vien tik 1947 metais – 3194,4 tonos. Taip pat buvo skirta 2003 vienetai stambųjų raguočių, 948 kiaulės; atvykusiems dirbti į tarybinius ūkius buvo skirta šiek tiek mažiau – 1581 stambusis raguotis, 2320 paršiukų ir t.t.⁶¹

Ir vis dėlto dera pasakyti, kad kolūkinės santvarkos kūrimas šioje srityje nei pavertė kraštą “aruodu, antrąja Ukraina”, apie ką svajotojo karo prokuroras N. Romančikovas, nei išsprendė svarbiausią problemą – gyventojų aprūpinimą maisto produktais. Štai liudijimas tarsi iš šalies. Pskovo srities vykdomojo komiteto perkėlimo skyriaus viršininkas Aliochinas ataskaitoje apie kolūkiečių-žvejų perkėlimą iš srities 1948 metais priduria:

<...> viename [jau perkeltųjų] laiške pranešama, kad perkeltieji į Primorsko rajono žvejų kolūkį “Kelias į komunizmą” [Kuršių nerijoje – A. A.] <...> gyvena kaip leningradiečiai blokados metais; uždarbio nėra; minta vien grybais <...>.⁶²

Kaliningrado universiteto istorikė E. M. Kolganova tyrė persikėlimo į sritį motyvus. Jie buvo nurodyti gana įvairūs: puikios gamtinės sąlygos, nenoras po karo grįžti į sudegintą ir nuniokotą tėviškę, kur nebeliko artimųjų, naujos vietos trauka, noras ją įsisavinti, “neturėjau kur važiuoti” ir pan.⁶³

Su tokiomis nuostatomis vyko žmonės į naują, nepažįstamą kraštą. Taip šitoje valstybinėmis sienomis ir griežčiausiais įstatymais apribotoje erdvėje susidūrė ne tik nugalėtieji ir nugalėtojai. Susidūrė dviejų skirtingų pasaulių žmonės ir buvo priversti gyventi ir dirbti greta. Apie psichologinę tų metų atmosferą ir jų tarpusavio santykius belieka numanyti.

“Jie turi būti iškeldinti”

1947 metais Kaliningrado srities gyventojų vokiečių laukė didelės permainos. Sausio 31 d. V. Molotovas pasirašo dokumentą “Apie vokiečių, gyvenančių Kaliningrado srityje, šeimos narių išsiuntimą į Vokietiją”⁶⁴. Juo remdamasis vasario 14 d. vidaus reikalų ministro pavaduotojas gen. plk. I. Serovas nurodo Kaliningrado srities VR valdybos viršininkui gen. mjr. Trofimovui: perkelti dalį vokiečių pas gimines į tarybinę okupacijos zoną Vokietijoje. Vien tik balandžio 2 – 30 dienomis tokiam perkėlimui išduodami 265 leidimai. Apie gyventojų vokiečių reakciją ir nuotaikas Trofimovas rašo ministrui S. Kruglovui (raportas Nr. 00515)⁶⁵:

Ši priemonė sukėlė masinius vokiečių prašymus leisti išvykti į Vokietiją, motyvuojant ne tik šeimų susijungimu, bet ir sunkiomis materialinėmis gyvenimo sąlygomis Kaliningrado srityje.

Balandžio 15 d. įskaitoje turime 110 217 vokiečių, iš jų 36 201 yra vaikai ir paaugliai iki 16 metų amžiaus. Iš bendro suaugusiųjų skaičiaus vyrų – 31 112, moterų – 42 806. Dauguma šių vokiečių dėl fizinio nusilpimo yra nedarbingi <...>. Kita dalis⁶⁶ – 36 600 asmenų – daugiausia dirba Ginkluotųjų pajėgų ministerijos tarybiniuose ūkiuose, kai kurie – mėsos ir pieno pramonės ūkiuose ir kituose pramonės bei ūkio objektuose <...>. Tarp dirbančiųjų vokiečių pastebėta sabotažo atvejų <...>.

Nedirbantys vokiečiai, išskyrus invalidus ir vaikų namų auklėtinius, jokiais maisto produktais neap rūpinami, dėl to yra nepaprastai išsekę. Dėl šių priežasčių tarp vokiečių pastaruoju metu labai auga nusikalstamumas (produktų vagystės, plėšikavimai ir netgi nužudymai). Be to, 1947 metų pirmajame ketvirtyje užregistruota 12 žmogėdrystės atvejų. Valgoma ne tik lavonų mėsa, bet tam reikalui žudomi ir savi vaikai arba giminaičiai. Nužudymų dėl žmogėdrystės turime keturis.

Vokiečių buvimas srityje tvirkinamai veikia neatspariąją ne tik tarybinių civilių gyventojų, bet ir daugybės srityje dislokuotų armijos ir laivyno dalinių karių dalį, padeda plisti venerinėms ligoms.

Vokiečių įtraukimas į tarybinę buitį per plačiai praktikuojamą menkai arba visiškai neapmokamą tarnystę sudaro sąlygas šnipinėjimui<...>.

Apibendrinamas ir parodydamas srities vadovybės nuomonę, gen. mjr. Trofimovas daro išvadą:

<...> vokiečiai <...> neigiamai veikia naujos tarybinės srities įsisavinimą. Laikau tikslinga spręsti klausimą apie jų organizuotą perkėlimą į tarybinę okupacijos zoną Vokietijoje.

Ministras S. Kruglovas šį pranešimą persiunčia V. Molotovui.

Birželio mėn. sritį aplanko vyriausybinių komisija, vadovaujama MT pirmininko pavaduotojo A. N. Kosyginio. Jam buvo pateikti du TSRS ir RTFSR Ministrų tarybų parengti projektai. Juos rengiant aktyviai dalyvavo ir Kaliningrado srities vykdomojo komiteto pirmininkas Borisovas.⁶⁷ Birželio 18 d. išplėstiniame partijos srities komiteto biuro posėdyje buvo diskutuojama dėl srities vystymo krypčių ir būdų. Šių svarstymų pagrindu VKP(b) CK Politbiuras liepos 9 d. priima nutarimą “Apie priemones atstatyti ir vystyti Kaliningrado srities ir Kaliningrado miesto liaudies ūkį”. Šiame nutarime gyventojai vokiečiai iš pirmo žvilgsnio traktuojami kaip lygiaverčiai srities gyventojai, numatoma steigti vokiškas mokyklas, aprūpinti jas vadovėliais gimtąja kalba. (Beje, po metų vietoj nutarime numatytų 17 pavadinimų vadovėlių bus gauta tik 5.⁶⁸) Ar svarstant šiuos nutarimus buvo iškilęs klausimas apie vokiečių iškeldinimą? Tikėtina, kad taip. Tačiau oficiali nuomonė šiuo metu dar nebuvo aiški.

Tų metų vasarą su vokiečių iškeldinimo klausimu susiduria Trofimovą pareigose pakeitęs gen. mjr. Diominas. Į pastarąjį kreipiasi tarybinių okupacinių pajėgų Vokietijoje komendantinės tarnybos valdybos viršininkas gen. Gorochovas, prašydamas leidimo perkelti į Brandenburgą 292 vokiečius. Naujokas srities reikaluose, Diominas klausia patarimo ministro pavaduotoją I. Serovą. Šis atsako: “Nereikia”⁶⁹.

Bet klausimas iškeltas, jį reikia spręsti. Kaip buvo svarstoma aukščiausiose valdžios sferose, kokie argumentai *pro* ir *contra* buvo pateikti? Iki šiol nėra žinoma. Sprendimas atėjo TSRS MT spalio 11 d. nutarimu Nr. 3547 – 1169s “Apie RTFSR Kaliningrado srities vokiečių perkėlimą į tarybinę okupacijos zoną Vokietijoje”. Tuo pat pasirodė kitos oficialios direktyvos, detalizavusios iškeldinimo eigą.

Pirmoji iš jų – visiškai slaptas VR ministro gen. plk. S. Kruglovo spalio 14 d. įsakymas Nr. 001067⁷⁰. Juo buvo nurodyta gen. mjr. Diominui 1947 metais iškeldinti į Vokietiją 30 tūkstančių asmenų, iš kurių trečdalis privalėjo išvykti jau spalio mėnesį. Pirmiausia derėjo iškeldinti vokiečius iš Baltijos (buv. Piluvos) ir pajūrio zonos, taip pat invalidus ir vaikų namų auklėtinius. Įsakymas reglamentavo leidžiamą pasiimti asmeninio turto kiekį (iki 300 kg svorio vienai šeimai). Likusį turtą privalėjo perimti srities vykdomasis komitetas.⁷¹

Padėti Diominui iš Maskvos skubiai buvo komandiruotas gen. ltn. Stachanovas, turėjęs labai didelius įgaliojimus nustatyti iškeldinimo tvarką ir sukurti srities bei rajonų operatyvines grupes užduočiai vykdyti. Pastarosioms grupėms komplektuoti ministro buvo rekomenduota įtraukti ne tik VRM operatyvininkus, bet ir vidaus kariuomenės karius. Šių grupių funkcijos

buvo registruoti iškeldinamuosius, juos surinkti, transportuoti ir pristatyti ešelonų viršininkams.

Pats Diominas buvo įpareigotas rūpintis transportavimu, paskirti ešelonų viršininkus ir po du jų pavaduotojus (vienas jų buvo atsakingas už agentūrinį darbą kelionėje, antrasis – už bendrą tvarką ešelonuose ir tarpinėse stotelėse). Kiekvieno ešlono apsaugai buvo numatyta skirti po 12 palydovų – seržantų ir kareivių, parinktų VRM konvojinės kariuomenės viršininko gen. ltn. Bočkovo. Minėtas įsakymas taip pat numatė aprūpinimą maistu (sausas davinsys 15-ai parų pagal pramonės ir ryšių darbuotojų normas), degalais, medikamentais. Buvo aptartos visos detalės. Vokiečių iškeldinimo iš Kaliningrado srities operacijai vadovauti buvo paskirtas ministro pavaduotojas I. Serovas.⁷²

Netrukus, spalio 16 d., sukuriama srities operatyvinė grupė, vadovaujama Diomino pavaduotojo Navalichino. Dar kartą perskaičiuojami gyventojai vokiečiai. Iš viso šiuo metu srityje jų randama 105 558, vien Kaliningrado mieste – 37 795, keturiuose pajūrio gyvenamuosiuose punktuose – 23 192, likusiuose keturiolikoje srities rajonų – 44 571.⁷³

Pirmieji ešelonai iš Kaliningrado išvyko 1947-ųjų metų spalio 22 dieną, po to – 24, 26, 28 ir 30 dienomis. Per šį mėnesį buvo deportuoti 11 352 asmenys. Lapkričio mėn. išvyksta 10 ešelonų. Visų jų paskyrimo stotis – Pozevalkas (Lenkijos pasienis).

Gruodžio 30 d. S. Kruglovas praneša J. Stalinui:

Iš srities iškeldinti iš viso 30 283 asmenys: iš Baltijsko miesto – 335, iš Baltijos jūros pakrantės – 9756, iš Kaliningrado miesto – 7602, iš kitų rajonų – 7610, iš vaikų namų ir vaikų priėmimo-paskirstymo punktų – 3933, iš senelių ir invalidų namų – 765, medicininio, pedagoginio ir kito aptarnaujančio personalo iš įvairių srities vietovių – 283.

Pagal nurodymus iš Baltijsko miesto ir Baltijos jūros pakrantės iškeldinti VISI ten gyvenusieji vokiečiai. Iš kitų rajonų atrinktos ir iškeldintos nedarbingos šeimos, nedirbantieji visuomenei naudingą darbo, vaikai iš vaikų namų ir nusenusių iš invalidų namų.

Tarp perkeltųjų: vyrų – 3506, moterų – 13 840, vaikų – 12 937.⁷⁴

Toliau ministras praneša, kad vokiečių iškeldinimas vykęs organizuotai, nebuvę jokių nusiskundimų. Į išvykimo vietas jie buvę pristatyti mašinomis, vandens arba geležinkelio transportu. Kiekvienas gavęs sausą davinį 15-ai parų. Asmenims, neturėjusiems pinigų, maisto produktai buvę išduoti srities vykdomojo komiteto lėšomis. Ešelonai buvę aprūpinti gultais, krosnimis, turėję anglių 5 – 6 paroms. Kiekviename ešlone buvę po sanitarinį vagoną, 2 – 3 gydytojus bei 3 – 4 medicinos seseris iš perkeldinamųjų.

Įkandin deportuotų vokiečių lekia slaptas 1947 m. gruodžio 31 d. J. Stalino nurodymas Nr. 19118 tarybinei karinei administracijai Vokietijoje – perkeltiems iš Kaliningrado srities vokiečiams išmokėti ne daugiau kaip po 500 markių iš zonos vokiečių biudžeto ir keisti (pateikus muitinės kvitus) iki 500 rb pagal kursą 1 rb – 63 pfenigiai.

1948 metais srityje pakartotinai perskaičiuojami gyventojai vokiečiai – jų dar likę per 70 tūkstančių. Vien tik kaimo vietovėse gyvena 28 387 asmenys (žr. 6 lentelę)⁷⁵.

Kaliningrado srities kaimo vietovių gyventojai vokiečiai 1948 m. sausio 1 d.

Eil. Nr.	Rajonas	Visi gyventojai		Vyrai		Moterys	
		N	%	N	%	N	%
1.	Bagrationovsko (Prūsų Ylava)	1266	5	498	39	768	61
2.	Bolšakovo (Skaisgiriai)	2180	8	579	27	1601	73
3.	Gvardeisko (Tepliava)	3708	13	1442	39	2266	61
4.	Gurjevsko (Noihauzenas)	3796	13	1371	36	2425	64
5.	Gusevo (Gumbinė)	735	3	240	33	495	67
6.	Kaliningrado	1168	4	413	35	755	65
7.	Krasnoznamensko (Lazdynai)	1752	6	358	20	1394	80
8.	Laduškino (Liudvigsortas)	922	3	410	44	512	56
9.	Nesterovo (Stalupėnai)	840	3	318	38	522	62
10.	Oziorsko (Darkiemis)	433	1,5	165	38	268	62
11.	Polesko (Labguva)	3614	13	1280	35	2334	65
12.	Pravdinsko (Fridlandas)	998	3,5	380	38	618	62
13.	Primorsko (Fišhauzenas)	164	1	58	35	106	65
14.	Slavsko (Gastos)	2188	8	873	40	1315	60
15.	Sovetsko (Tilžė)	2610	9	972	37	1638	63
16.	Černiachovsko (Įsrutis)	2013	7	770	38	1243	62
	Iš viso srityje	28 387	100	10 127	36	18 260	64

Tais metais gyventojų vokiečių deportacija buvo vykdoma dviem etapais: pavasarį ir rudenį. Kovo 3 d. gen. mjr. Diominas patvirtina pavasarinio etapo grafiką (žr. 7 lentelę).⁷⁶ Per du mėnesius – kovą ir balandį – iš srities deportuojama daugiau kaip 26 tūkstančiai asmenų, gerokai “išvalomas” Kaliningrado miestas – iš jo išgabenta per 18 tūkstančių gyventojų.

Ešelonų išvykimo grafikas

Eil. Nr.	Ešelonų išvykimo laikas	Iškeldinimo rajonas	Perkeliamųjų skaičius
1.	1948 m. kovo 15	Kaliningrado miesto Baltijos rajonas	2157
2.	kovo 17	Kaliningrado miesto Stalingrado rajonas	2000
3.	kovo 19	Kaliningrado miesto Leningrado rajonas	2000
4.	kovo 21	Kaliningrado miesto Maskvos rajonas	2000
5.	kovo 23	Kaliningrado miesto Stalingrado rajonas	2000
6.	kovo 25	Kaliningrado miesto	

7.	kovo 27	Leningrado rajonas	2000
		Kaliningrado miesto	
		Leningrado rajonas	615
		Maskvos rajonas	1249
8.	kovo 29	Stalingrado rajonas	200
		Kaliningrado miesto	2000
9.	kovo 31	Gurjevsko rajonas	1367
		Černiachovsko rajonas	580
10.	balandžio 2	Gusevo rajonas	520
		Sovetsko rajonas	820
		Krasnoznamensko rajonas	455
11.	balandžio 4	Polesko rajonas	200
		Gvardeisko rajonas	710
		Laduškino rajonas	446
		Slavsko rajonas	350
12.	balandžio 6	Kaliningrado rajonas	540
		Bolšakovo rajonas	850
		Oziorsko rajonas	850
		Železnodorožno rajonas	100
13.	balandžio 8	Primorsko rajonas	80
		Nesterovo rajonas	420
		Kaliningrado miestas	1580

Rudenį vokiečių deportacija prasideda rugpjūčio 20 d. ir baigiasi spalio 21 d. Šiuokart 21 ešelonu išvežama 42 215 asmenų (vyrų – 9051, moterų – 21 267, vaikų – 11 897). Lapkričio 18 d. Diominas informuoja S. Kruglovą apie visos operacijos baigtį (ataskaita Nr. 3/00767):⁷⁷

Iš viso 48 ešelonais į Vokietiją išsiųsti 102 125 asmenys (vyrų – 17 521, moterų – 50 932, vaikų – 33 622). Iš Kaliningrado ir rajonų iškeldintas 95 671 asmuo, iš vaikų namų – 4536, iš senelių namų – 797, ligoninių – 45 ir iš Lietuvos TSR – 1076. Iškeldinimo metu mirė: 1947 metais – 33 asmenys (nuo išsekimo 26, nusenę 6, plyšus širdžiai 1); 1948 metais – 15 (nusenę 5, nuo TBC – 3, 3 vaikai nuo plaučių uždegimo, likusieji nuo dizenterijos)⁷⁸.

Finansų apskaita rodo, kad iškeldinamiesiems parduota maisto produktų už 3 milijonus 82 tūkstančius rublių, 17 647 asmenims iš srities vykdomojo komiteto biudžeto išduota 641 221 rb pašalpų pirkti produktams.

Savo ruožtu lapkričio 30 d. S. Kruglovas raštu Nr. 4952/k praneša apie vokiečių iškeldinimo iš Kaliningrado srities pabaigą ir kartu prašo J. Stalino apdovanoti 19 labiausiai pasižymėjusių pareigūnų, “dirbusių sąžiningai, įtemptai ir tarpais be poilsio po keletą parų”.

Greta ataskaitų apie iškeldinimą ant ministro stalo gulė ir kitokio pobūdžio dokumentai – tai “padėkos” laišakai J. Stalinui. Jų gauta 248. Vienus pasirašo vagonų vyresnieji – Fridrichas Arndtas, Petras Francas, Volfgangas Salaberas, Haincas Rainkė, Vilhelmas Benešas ir t.t., kiti laišakai rašomi “visos šeimos vardu”.⁷⁹ Šiuose laiškuose išryškėja kai kurios vokiečių iškeldinimo iš srities detalės. Pvz.:

“<...> 1947 metų lapkričio 11 dieną iš milicijos sužinojome, kad 7 val. ryto turime būti pasiruošę išvykti <...>”; “<...> kiekvienas gavo po tris kepalėlius duonos, riebalų, mėsos, cukraus ir kitų produktų”; “<...> Kiekviename ešeline buvo apie du tūkstančius žmonių, kiekviename vagonė po 45” ir t.t.

Sunku patikėti, kad iškraustomas iš savo gimtosios žemės žmogus galėjo parašyti būtent taip. Dar vienas pavyzdys:

“Šituo [laišku] mes reiškiamo nuoširdų dėkingumą Tarybų Sąjungai už rūpinimąsi mumis, kai gyvenome Jūsų vadovaujami. Mes dirbome kartu su rusų draugais santarvėje ir draugiškai. Taip pat dėkojame milicijos organams už gerą išsiuntimo į Vokietiją organizavimą, už pagalbą skurstantiems. Maisto produktų pakako. Su dideliu dėkingumu atsisveikiname su Tarybų Sąjunga. Vagonas Nr. 10.”⁸⁰

Tikėtina, kad visi šie laišakai buvo viena iš organizuotų “agentūrinių priemonių”.

1949 metų rudenį Kaliningrado sritis paskutinį kartą “valoma” nuo gyventojų vokiečių.⁸¹ Lapkričio 19 d. ešelonu Nr. 97390 iš Kaliningrado išvyksta paskutinioji deportuojamųjų grupė – 1384 asmenys. Tarp jų: 509 iš Klaipėdos krašto, 147 surinkti kitose Lietuvos vietose, 20 iš Slavsko (buv. Gastos) VRM lagerio, 17 visiškų našlaičių bei pavieniai užsilikę vokiečiai.⁸²

Vėliau buvusių rytprūsiečių pėdsakų reikia ieškoti Lietuvoje. Karaliaučiaus-Kaliningrado srityje jų praktiškai nebelieka.

Lietuva, 1951-ieji metai

Vejami 1946 – 1947 metų bado, Kaliningrado srities vokiečiai duonos ir darbo mėgino rasti Lietuvoje. Vyko grupėmis, vyko po vieną, pasiekdami ne tik artimus pasienio miestus, bet ir tolimus Lietuvos kaimus. Kiek jų, beteisių, be dokumentų, be jokio pragyvenimo šaltinio klaidžiojo Lietuvos keliais, šiandien vargu ar įmanoma atsakyti. Kiekvieno jų likimas – atskira tragiška istorija.⁸³ Štai tik du tipiški pavyzdžiai iš tūkstančio kitų:

KALVAIT GIUNTER GUSTAV. Gimęs 1937 m. Kionigsberge, tautybė – vokietis, nesimokęs jokioje mokykloje. Tėvas dingo kare. Motina mirė 1945 m. nežinia kur. Jokių dokumentų neturėjo ir neturi. Atvyko į Jonavą 1947 m. su grupe kitų, ieškodamas duonos. Kur jie visi dabar, nežino, kokios jų pavardės, nežino. Giunteris vasarą gano gyvulius, žiemą pjauna malkas. Jonavoje prisiglaudęs pas Vacį Genulevičių, Basanavičiaus gtv. 50. Byla surašyta 1951 m. kovo 28 d.⁸⁴

ir

FRIZĖ FRIDA, PAULIAUS. Gimė 1911 m. Rytų Prūsijoje, Bartenštaine [dabar Bartoszyce Lenkijoje – A. A.]. 1945 – 1947 m. dirbo kolūkyje “Nesselbeck” žemės ūkio darbininke. 1947 m. kartu su dukra, ieškodama darbo ir maisto, per Kauną atvyko į Marijampolę. Sužinojusi, kad Klaipėdoje yra karo belaisvių stovykla, pėsčiomis su šešiolikmete dukra pasiekė Klaipėdą. Pavyko surasti vyrą Frizę Valterį ir keletą kartų su juo susitikti. Nuo 1948 m. kovo mėn. jo buvimo vieta nežinoma.⁸⁵ Vyrui dingus, lapkričio mėn. su dukra ir naujagimiu sūnumi pasiekė Panevėžį. Prisiglaudė pas žmones, niekur nedirba, vaikšto po kaimus duoneliaudama. Turi tik pažymėjimą, išduotą 1946 m. Kionigsberge.⁸⁶

Iškrausčius etninius rytprūsiečius iš Kaliningrado regiono, pradėdama jų dairytis kaimyninėse respublikose. 1949 m. pabaigoje TSRS Valstybės saugumo ministerijos vyriausioji milicijos valdyba atitinkamiems organams Lietuvoje įsako suregistruoti “asmenis vokiečius, gimusius ir tikruosius Kaliningrado srities gyventojus” bei ištirti jų padėtį. Čia pasikartoja jau žinoma situacija: milicijos akiratin patenkančių žmonių skaičius nuolat kinta. 1950 m. gegužės 10 d. respublikos milicijos organų įskaitoje yra 3274 Rytų Prūsijos teritorijoje gimę asmenys (iš jų: suaugusiųjų – 2139, vaikų – 770 ir našlaičių – 365),⁸⁷ o įsaktus perregistruoti pakartotinai, gruodžio 1 d. randama tik 2816 asmenų.⁸⁸

“Kaliningrado vokiečių” padėtį Lietuvoje iškalbingai liudija Klaipėdos srities vykdomojo komiteto repatriacijos ir persikėlimo skyriaus inspektoriaus V. Eidukaičio raštas 1950 m. gruodžio mėn.:

Nuvažiavus į Pagėgius, rajono pirmininkas man patarė sudaryti komisiją ir tuomet aplankyti tą “vokiečių lagerį”.⁸⁹ Aš iškviečiau MGB įgaliotinį vyr. leitenantą Čubarovą. Čubarovui yra pavesta aptarnauti tuos vokiečius. Pirmininkas Bučys iškvietė Pagėgių rajono san. epidemijos gydytoją Menžinskaitę. Mes trys žmonės nuvažiavome į tą lagerį. Radę lagerio padėtį, sustatėme aktą, kur ir jums vieną egz. siunčiame.⁹⁰

Lagery randasi 215 žmonių, įskaitant vaikus. Padėtis lagery nežmoniška, blogesnė negali būti. Gyventojai nepanašūs į žmones, nuplyšę, visi murzini. Pragyvena tik iš elgetavimo. Pradeda siausti dizenterija. Penki žmonės jau patalpinti Pagėgių ligoninėj. Nuvažiavę radom vėl du sergančius, kuriuos kartu paėmiau ir su mašina nuvežiau į ligoninę. Ir viso Pagėgių rajone randasi 415 Vokietijos piliečių. Tarp jų beveik trečdalis nedarbingų, kurie ir elgetauti nepajėgia, bet niekas jais nesirūpina. Telšių rajone randasi apie 100 vokiečių piliečių. Jų gyvenimo sąlygos panašios į Pagėgių. Šiaulių rajone taipogi randasi virš 100 Vokietijos piliečių, apie jų gyvenimo sąlygas negaliu nieko pasakyti. Visi Vokietijos piliečiai prašo pagalbos iš Tarybinės Vyriausybės ir kad greičiau vežtų juos į Vokietiją. Ar galima tokioj padėty juos gabenti į Vokietiją?⁹¹

Surinkusi preliminarias žinias iš respublikų, TSRS VSM vyriausioji milicijos valdyba inicijuoja Lietuvoje esančius “Kaliningrado vokiečius” perkelti į VDR⁹². TSRS MT 1951 m. sausio 10 d. nutarimu Nr. 78-34s leidžia vykdyti deportaciją ir nustato jos vykdymo tvarką. Savo ruožtu Lietuvos TSR Ministrų Taryba 1951 m. kovo 31 d. nutarimu Nr. 246vs patvirtina finansinį deportuotinių vokiečių aprūpinimą. Kadangi tokių asmenų pasirodė neplanuotai daug, sąmata skubiai perskaičiuojama ir vėl tvirtinama balandžio 27 d. (nutarimas Nr. 350vs.).⁹³

1951 metų vokiečių iškeldinimo iš Lietuvos operaciją vykdė Lietuvos TSR VSM antrasis skyrius (viršininkas mjr. Vasevas), prižiūrėjo TSRS VSM 2-osios valdybos viršininko pavaduotojas plk. Vasenkovas, Lietuvos TSR VSM “A” skyriaus viršininkas pplk. Grišinas.

Iškeliams “Kaliningrado vokiečiams” surinkti respublikoje buvo organizuoti aštuoni punktai: Vilniuje, Kaune (pats didžiausias), Marijampolėje, Šiauliuose (Gubernija), Panevėžyje, Šilutėje, Pagėgiuose, Tauragėje. Į Vilnių taip pat buvo atgabenti deportuojamieji iš Baltarusijos ir Ukrainos, į Šiaulius – iš Latvijos. Paskutiniuosius vokiečius, užsilikusius Kaliningrado srityje, pristatė į Pagėgius. Galutinai surinkti ir pristatyti į surinkimo punktus buvo nurodyta balandžio 25 – 30 dienomis.⁹⁴ Surinkimo punktuose deportuojamieji buvo sanitariškai tikrinami, maudomi, aprengiami, vieną kartą per dieną gaudavo karšto maisto. Nuo gegužės 5 iki 11 dienos visi gavo sausą davinį penkioms dienoms punkte ir penkioms dienoms kelionėje.

Prieš išvykimą dar kartą, paskutinį, buvo tikrinami išvykstančiųjų dokumentai. Pasitaikė, kad buvę Klaipėdos krašto ir kitų respublikos rajonų gyventojai, tiek vokiečiai, tiek lietuviai, sąmoningai apgaudinėjo, nurodydami kaip gimimo vietą buvusius Rytprūsius, pasitaikė mišrių santuokų, išsūnijimo atvejų ir pan.⁹⁵ Kai kurie už mėginimą išvykti apgaulės būdu buvo suimti kaip tėvynės išdavikai.⁹⁶

Iš pranešimo Nr. 2/3-6608, 1952 m. rugpjūčio 12 d., Lietuvos TSR MGB “A” skyriaus viršininkui pplk. Grišinui:

<...> iš vokiečių tautybės piliečių, gimusių Rytų Prūsijoje, pareiškusių norą išvykti į VDR, palikti gyventi TSRS dėl: 1. susituokę su TSRS piliečiais – aštuoni; 2. Vienas berniukas, gimęs 1938 m. Kionigsberge, įsūnytas TSRS piliečių; 3. Patiems prašant – du; 4. Dėl ligos – vienas; 5. Esant kompromituojančios medžiagos – keturi. Be to, Černiachovske iš ešelonu buvo pašalinta viena pilietė, bandžiusi išvykti ne savo pavarde. Keturi asmenys pasislėpė. Du asmenys suimti.

Išvykimui buvo formuojami trys ešelonai: pirmasis Kaune – surinktiems Vilniaus, Kauno, Marijampolės surinkimo punktuose; antrasis taip pat Kaune – iš Kauno, Panevėžio, Šiaulių punktu; trečiasis Pagėgiuose – iš Pagėgių, Šilutės, Tauragės, Šiaulių ir Kaliningrado srities. Ešelonų paskyrimo stotis buvo Černiachovskas.⁹⁷

8 lentelė

**Vokiečių tautybės asmenų, gimusių Rytprūsijoje, išvykimo į VDR
1951 m. gegužės 10 – 12 dienomis iš Lietuvos, s u v e s t i n ė**

Iš:	Vilniaus	Kauno	Klaipėdos	Šiaulių	Iš viso iš Lietuvos	Baltarusijos	Ukrainos	Latvijos	Kaliningrado srities	Iš viso iš kitų regionų	Iš viso
Patvirtinta bylą (asmenims)	245	1606	985	651	3487	9	14	62	190	275	3762
Atvyko į surinkimo punktus, įsodinta į ešelonus ir išvyko	244	1574	961	636	3415	9	14	62	190	275	3690
Iš jų: Vyrai	46	377	273	148	804	5	2	23	78	108	912
Moterys	122	798	425	295	1640	3	10	26	75	114	1754
Vaikai iki 16 m. amžiaus	76	439	263	193	971	1	2	13	37	53	1024
Iš jų: Šeimų skaičius	48	310	186	125	669	–	2	7	21	30	699
Šeimų narių skaičius	120	819	557	340	1836	–	4	22	62	88	1924
Vieniši (suauge)	112	661	359	253	1385	8	10	35	120	173	1558
Našlaičiai iki 16 m. amžiaus	12	94	45	43	194	1	–	5	8	14	208
Išvengė (atsisakė) perkėlimo	–	4	6	8	18	–	–	–	–	–	18
Nerasta gyvenamojoje vietoje	1	20	3	–	24	–	–	–	–	–	24
Palikta TSRS dėl ligos, neleista išvykti dėl įv. priežasčių	–	8	15	7	30	–	–	–	–	–	30

Iš Lietuvos ešelonai išvyko 1951 metų gegužės 10 – 12 dienomis. Iš Kauno ešelonu Nr. 1 (viršininkas mjr. Iljinovas) – 1213 asmenų, iš Pagėgių ešelonu Nr. 2 (viršininkas mjr. Grigorjevas) – 1153, iš Kauno ešelonu Nr. 3 (viršininkas pplk. Michailovas) – 1329 asmenys. Išvyko: vyrų – 919, moterų – 1755, vaikų – 1021. Pagal buvusią gyvenamąją vietą: iš Lietuvos TSR – 3450 (iš Klaipėdos apskrities – 963, Kauno – 1576, Šiaulių – 637, Vilniaus – 244), iš Kaliningrado srities – 190, Latvijos – 62, Ukrainos – 14, Baltarusijos – 9; iš viso išvyko 3695 asmenys.⁹⁸ (Plg. 8 lentelę).⁹⁹

Černiachovsko geležinkelio stotyje ešelonus pasitiko VDR atstovai, kurie ir perėmė išskeldinamuosius. 1951 m. gegužės 21 d. Maskvą pasiekė Vasevo raportas Nr. 2/3888: “Kaliningrado vokiečiai” iš Lietuvos iškelti.

Ešelonų sąrašų analizė rodo, kad apie 40 procentų išvykusiųjų yra gimę pačiame Kionigsberge, apie 50 procentų – Rytprūsiose arba kitose Vokietijos vietose, dalis mažamečių vaikų gimė Lietuvoje klaidžiojimo metais. Iš pavardžių galima spėti, kad išvykstančiųjų būryje galėjo būti (ir buvo) lietuvių, gimusių Rytų Prūsijoje. Trečiajame ešelone važiavo “mergaitė Monika, 10 metų amžiaus, gimusi Insterburge, daugiau žinių nėra”¹⁰⁰, pirmuoju ešelonu išvažiavo “vienišas Albinas, sūnus Juozo (pavardė nežinoma), gimęs 1938 m. Tapiau, R. Prūsijoje”¹⁰¹. **Gimimo vieta buvo vienintelis kriterijus, nulėmęs jų visų likimus.**

Taip stalininis režimas atsikratė jam nereikalingų, ideologiškai svetimų žmonių.

Išvados

Tyrimo eiga ir archyvinių dokumentų analizė padiktavo kai kurias išvadas:

1. Potsdamo konferencijoje nebuvo svarstomas statusas tų vokiečių, kurie buvo likę Kionigsbergo regione. J. Stalinas konferencijos metu leido suprasti, jog gyventojų ten nebėra. Taip dešimtys tūkstančių Vokietijos piliečių, karui baigiantis atsidūrusių Rytų Prūsijos šiaurės rytuose, iškrito iš Potsdamo susitarimų veikimo sferos. Jiems nebuvo taikomos repatriacijos taisyklės; taigi šia prasme TSRS neturėjo jokių juridinių prievolių šiems piliečiams. Taip pat nereikėjo sąjungininkams teikti apie juos jokios informacijos: nei apie likusiųjų skaičių, nei apie jų deportacijos galimybes ir pan. Vadinasi, šių žmonių likimas visiškai priklausė nuo naujos administracijos, taip pat ir nuo asmeninių J. Stalino planų.

2. Tik užėmus Karaliaučių, natūraliai prasideda regiono militarizacija, kuri vėliau įgaus centralizuotą ir kryptingą pobūdį. Civilių gyventojų reikalus centrinė valdžia pradeda spręsti tik 1946-aisiais metais. Tada prasideda didžiulis spaudimas vietos administracijai – vien per 1946 – 1948 metus buvo priimta per 100 įvairių nutarimų ir sprendimų dėl srities.

3. Lieka neaišku, kodėl iki pat 1947-ųjų metų J. Stalinas delsė spręsti civilių gyventojų vokiečių klausimą ir kokios aplinkybės nulėmė sprendimo priėmimą.

4. Nors gyventojams vokiečiams srityje buvo kuriamas tik jiems skirtas medicininių ir švietimo įstaigų tinklas, steigiami klubai, veikė įregistruotos trys religinės bendruomenės (evangelikų, katalikų, baptistų) ir buvo leidžiamas laikraštis “Neue Zeit”, iš esmės šios priemonės buvo užslėptas dezintegracijos veiksnys, kuris ypač išryškėjo atvykus į sritį naujiems gyventojams.

5. Abu civilių gyventojų migraciniai procesai – naujakurių atvykimas ir etninių gyventojų deportacija – vyko beveik tuo pačiu metu, sparčiai ir organizuotai. Abu procesai buvo priverčiamojo pobūdžio ir tarnavo tiek politiniams, tiek ekonominiams naujos teritorijos įsisavinimo tikslams.

6. Būtina atskirti politiką, vykdomą valstybės mastu, ir represinių organų veiklą. Dokumentų pagrindu rekonstruota įvykių seka tėra tik griaučiai tikrosios realybės, kuri buvo ir proziška, ir tragiška. Vargu ar galėsime kada nors sužinoti bent apytikslį išvežtųjų darbams į kitus TSRS regionus, žuvusių nuo bado, ligų ir nepriteklių, išžagintų ar suluošintų žmonių skaičių. Tokios statistikos nėra.

7. Etninių regiono gyventojų iškeldinimo rezultatas buvo ne tik Rytų Prūsijos politinis ir materialinis ištrynimasis iš pasaulio žemėlapiu, bet ir unikalios etninės kultūros subjekto sąmoningas sunaikinimas. Kartu su deportuotais gyventojais buvo prarasti ūkininkavimo vietos sąlygomis įgūdžiai. Išvykus etniniams šios teritorijos gyventojams, Kaliningrado sritis tapo homogeniškai sovietinė, o Kionigsbergas ir Rytų Prūsija (pačia plačiausia prasme) liko tik istorijos faktu.

РОМ МГБ Литовской ССР
№ _____
_____ 195 ____ г.
гор. _____

... СЛУЖИТЬ НЕ МОЖЕТ
... СТАВЛЯЕТСЯ

СПРАВКА

Выдана Радинагер Аогатна Фридрих
1899 года рождения, уроженцу Р. Фридриху Фридриху
по национальности Немка проживающему в д. Вурба-
Милки Егнасского р-на Каунасской (гор. Березин) области
Литовской ССР, в том, что он зарегистрирован для постоянного месту
жительства в _____

с семьей в составе: сын Радинагер Александр
Вальбергер 1938 год рождения дочь Радинагер
Эрика Вальберга 1932

И.О. Начальник Егнасского РОМ МГБ Лит. ССР
по Каунасской обл. мл. лейт. орд. охот. орд.
И. В. Радинагер

ВРЕМЕННОЕ УДОСТОВЕРЕНИЕ **VORLAUFIGER PERSONALAUSWEIS**

Действительно на три года Gultig für drei Jahre

Владелец удостоверения Радинагер Аогатна Фридрих
Inhaber des Personalausweises Radinaiger Aogatna Friedrich

1. Фамилия, имя и отчество
Vor- und Zuname Radinaiger Aogatna Friedrich

2. Время и место рождения
2. Geburtsort und -datum 1899 г. в д. Фридрихсен
1899 Jahr in d. d. Friedrichsen

3. Национальность
3. Volkszugehörigkeit Немка

4. Социальное положение
4. Stand издательница

5. Место жительства
5. Wohnort Каунасский район

6. Собственноручное подписание
6. Eigenhändige Unterschrift [Signature]

7. Как выдано удостоверение
7. Von wem ausgestellt Заместителем

8. На основании каких документов выдано удостоверение
8. Auf Grund welcher Urkunden ausgestellt Выдана
ср. чур. 30.11.1944 г. № 10

№ по порядку Nr. in der Reihenfolge	Фамилия или и отчество Vor- und Zuname	Время Geburtsort и дата Datum	Отношение к роду зачисления Verwandschafts- grad	На основе каких документов Auf Grund welcher Urkunden und von wem eingetragen
1	Маицбург	1884 см	сын	ср. чур. № 10 11.10.44

Дата выдачи
Datum der Ausfertigung 11.10.44

И.О. Начальник
Chef der Stelle
Нач. диспетчерского стола
Chef des Passbüros [Signature]

Šaltiniai ir pastabos

- ¹ 1945 m. lapkričio 4 d. TSRS Liaudies komisarų tarybos slaptu nutarimu Nr. 2833-818 Rytų Prūsijos teritorija paskelbiama ypatingai slapta pasienio zona. Nustatomas griežtas atvykimo į teritoriją režimas, tik pagal specialius leidimus. Visi srities gyventojai – TSRS piliečiai – savo pasuose turėjo specialų stačiakampį antspaudą: “No. 2 Запретная зона” (Uždrausta zona). Antspaudas Nr. 1 leido įvažiuoti į ypač slaptus ir pasienio rajonus, pvz., Baltijską. Srities įslaptinimas ir uždarumas po J. Stalino mirties 1953 m. buvo laipsniškai mažinamas, o visiškai atšauktas tik 1961 m. balandžio 20 d. TSRS Ministrų Tarybos nutarimu Nr. 336.
- ² NKVD kariuomenės struktūra tuo metu buvo: pasienio, konvojavimo, operatyviniai fronto ir užnugario (vėliau – geležinkelio ir spec. objektų) apsaugos daliniai.
- ³ Karo metais terminas “NKVD spec. kontingentas” reiškė asmenis, patekusius į NKVD patikrinimo filtracinius lagerius (PFL). Iš pradžių šiems lageriams vadovavo spec. lagerių skyrius, o nuo 1945 m. vasario – PFL skyrius. Spec. kontingentas buvo skirstomas į tris įskaitines grupes: 1 grupė – karo belaisviai ir patekusieji į apsupimą; 2 grupė – eiliniai policininkai (policajai), kaimų seniūnai ir kiti civiliai asmenys, įtariamai tėvynės išdavimu; 3 grupė – šaukiamojo amžiaus civiliai asmenys (vyrai), gyvenę vokiečių okupuotoje TSRS dalyje. Į karo pabaigą pastaroji įskaitinė grupė išseko. Tada pasirodė repatriantai. Asmenų, siunčiamų į specialiuosius lagerius, ratas buvo labai platus. 1945 m. rugpjūčio 1 d. NKVD direktyva nurodė: “PFL-se nedarbingus invalidus, nepagydomai sergančius, nėsščias moteris, moteris su mažamečiais vaikais ir senius suskirstyti į atskiras grupes, jų operatyvinį patikrinimą atlikti per 20 dienų. Neradus konkrečių nusikaltimo požymių, minėtus asmenis išsiųsti pagal nuolatinę gyvenamąją vietą”. O rugpjūčio 11 dienos direktyva jau nurodė minėtų grupių asmenis visiškai paleisti. Lapkričio mėn. ši direktyva buvo pradėta taikyti ir sunkiai sergantiems bei invalidams buvusiems policininkams bei tarnavusiems prieš armijose, nedalyvavusiems baudžiamosiose ekspedicijose arba gyventojų šaudymuose. Visi jie turėjo būti išsiųsti pagal gyvenamąją vietą.
1946 m. sausio mėn. NKVD PFL skyrius buvo likviduotas, jo žinioje esantys lageriai įsiliejo į GULAG’o sistemą. 1946 metais PFL-se buvo tikrinami išimtinai repatriantai. Jie vėl buvo rūšiuojami – vieni grąžinami namo, kiti perduodami į “darbo batalionus”, tretį išsiunčiami į tremtį (grupė “spec. poselency”).
- ⁴ 1948 m. šis padalinys buvo performuotas ir perduotas TSRS Valstybės saugumo ministerijai. V. Abakumovas (1908 – 1954) nuo 1946 m. kovo mėn. iki 1951 m. buvo TSRS saugumo ministras. Suimtas ir teistas drauge su L. Berija.
- ⁵ RCCHIDNI, riboto naudojimo fondas (r.n.f.). 1995 metais ne visi fondai buvo išslaptinti, jais naudotis buvo leidžiama nenurodant dokumentų signatūrų.
- ⁶ Pagal Valstybės gynybos komiteto 1944 m. gruodžio 16 d. nutarimus Nr. 7161vs ir 7252vs, suimtieji asmenys turėjo “vestarbaiterių” statusą. O 1945 m. vasario 3 d. J. Stalinas pasirašo nutarimą Nr. 7464vs: “<...> frontų teritorijoje mobilizuoti visus fiziniam darbui ir ginklo nešiojimui tinkamus vokiečius vyrus nuo 17 iki 50 m. amžiaus. Tuos, kurie tarnavo vokiečių armijoje arba “folksšturme”, laikyti karo belaisviais <...>. Iš likusių mobilizuotų vokiečių suformuoti darbo batalionus po 750 – 1200 asmenų ir panaudoti Tarybų Sąjungoje darbams, pirmiausia Ukrainos ir Baltarusijos TSR”. Po Vokietijos kapituliacijos pastaroji asmenų kategorija NKVD klasifikacijoje vadinosi “areštuotaisiais”.
- ⁷ Dabar Iljušinas.
- ⁸ 1944 m. spalio 23 d. TSRS Liaudies komisarų taryba patvirtino Įgaliotinio repatriacijos reikalams nuostatus ir įkūrė instituciją, besirūpinančią buv. TSRS piliečių grįžimu (arba grąžinimu) iš visų Europos ir Azijos valstybių. Rytų Prūsijoje repatriacijos tarnyba įkurta 1945 m. vasario 19 d. Prie frontų karo tarybų veikė specialūs skyriai, o veikiančioje armijoje buvo organizuoti surinkimo-persiuntimo punktai tarybiniais piliečiams ir priėmimo-perdavimo punktai užsieniečiams. Buvo griežta repatriantų filtracijos tvarka, pagal kurią nemažai civilių gyventojų patekdavo į specialius NKVD lagerius. Repatriacijos institucija nustojo veikusi 1953 m. kovo 1 d. – GARF, fondas R.- 9526.
- ⁹ GARF, f. R-9401, ap. 2, b. 92, l. 289-290.
- ¹⁰ Ten pat, b. 93, l. 343.
- ¹¹ Dabar Kumačiovas.
- ¹² 1945 m. kovo 16 d. saugumo komisaro Tkačenkos spec. pranešimas valstybės generaliniam saugumo komisarui L. Berijai – GARF, f. R-9401, ap. 2, b. 94, l. 85-86.
- ¹³ Ten pat, l. 87-88. Panaši padėtis ir nuotaikos buvo ir vokiečių gyvenamuosiuose punktuose, užimtuose I Baltarusijos fronto. Kovo 8 d. I. Serovas – L. Berijai: “<...> beveik visi bėga, lieka vaikai ir seniai; nemažai savižudybių, žudosi ištisomis šeimomis; žudosi buvę partizanai, nes jiems buvo garantuota evakuacija; labai

- žiauri su vokiečiais I lenkų armija – žudo vokiečius vietoje (pvz., konvojus iš 80 belaisvių į vietą atvedė tik du, kitus sušaudė pakelyje). – Ten pat, b. 93, l. 334. Pastaba: NKVD-KGB-MGB dokumentuose pavardės rašomos didžiosiomis raidėmis.
- 14 Ten pat, l. 4-5.
- 15 I Pabaltijo fronto NKVD įgaliotinio Tkačenkos ir Sambijos armijų grupės “Smerš” valdybos II skyriaus viršininko plk. Ratnerio pranešimas. – Ten pat, l. 324-333.
- 16 Ten pat, b. 95, l. 39-41.
- 17 Ten pat, l. 42-43.
- 18 Ten pat, l. 374.
- 19 Ten pat, b. 96, l. 31-33.
- 20 Ten pat, l. 260.
- 21 Ten pat.
- 22 Ten pat, l. 258-259.
- 23 Ten pat, l. 259.
- 24 Ten pat, b. 98, l. 39-46.
- 25 Ten pat, b. 96, l. 255-256.
- 26 *V. I. Glebovo* trumpas žinynas “Восточная Пруссия” buvo išleistas Maskvoje 1944 m. viduryje pagal specialų VGK nurodymą ir skirtas RA karininkų tarnybiniam naudojimui. Jame rašoma: “Rytų Prūsija – gana retai apgyvendinta Vokietijos sritis: vidutinis gyventojų tankumas pagal 1939 metų surašymą – 67,3 asmenys 1 kv. km (visos Vokietijos gyventojų tankumas – 131). Vidutinis metinis gyventojų prieaugis tarp dviejų surašymų (1933 – 1939 m.) yra 1,1%. Apie 70% gyventojų R. Prūsijoje gyvena kaimo vietovėse <...>. Darbo jėgos resursai (taikos metu) R. Prūsijoje sudaro 1320 tūkst. asmenų (išskiriant 10% nedarbingų) suaugusiųjų nuo 18 iki 60 metų amžiaus (iš jų 655 tūkstančiai vyrų ir 665 tūkstančiai moterų) ir apie 120 tūkstančių paauglių. Vyrų skaičius R. Prūsijoje yra 1172 tūkst., iš jų mobilizuotino kontingento nuo 16 iki 50 metų – apie 500 tūkst. (p. 40). Leidinyje pateikiami tokie Rytprūsių gyventojų skaičiai: Karaliaučiaus apygarda – 1 059 085, Gumbinės apygarda – 838 970 (tarp jų: prijungto Klaipėdos krašto – 154 694, prijungtos Lenkijos dalies – 125 071), Alenštaino apygarda – 594 216 (tarp jų: iš Lenkijos – 26 192), Cichenau apygarda – 842 819.
- Labai įdomi detalė: šiame leidinyje, paruoštame 1944 m. vasarą, Klaipėdos kraštas eliminuotas iš Rytų Prūsijos ir laikomas Lietuvos TSR dalimi.
- 27 GAKO, f. R-330, ap. 1, 18 bylos medžiaga.
- 28 Ten pat, b. 5, l. 61.
- 29 Ten pat, l. 61-63.
- 30 Ten pat, l. 62.
- 31 GARF, f. A-262, ap. 3, b. 131, l. 13.
- 32 GAKO, f. R-332, ap. 1, b. 2, l. 122.
- 33 GARF, f. A-262, ap. 3, b. 131, l. 14.
- 34 GAKO, f. R-514, ap. 1, 1 bylos medžiaga.
- 35 Ten pat.
- 36 Ten pat, GARF, f. A-262, ap. 3, b. 131, l. 1.
- 37 GAKO, f. R-330, ap. 1, b. 1, l. 16.
- 38 Ten pat, f. R-332, ap. 1, b. 1, l. 22.
- 39 Ten pat, l. 25-26.
- 40 GARF, f. A-262, ap. 3, b. 131, l. 13. Kortelių sistema buvo sudėtinga, nuolat keisdavosi, maisto produktų normos pagal jas – taip pat. Pvz., papildomo ir spec. maitinimo kortelių rūšys buvo: antras karštas maitinimas; pietūs vadovaujantiems darbuotojams (pagal 1942 m. rugsėjo 27 d. LTK spec. nutarimus); pietūs vadovaujantiems darbuotojams (pagal 1943 m. lapkričio 27 d. LKT nutarimą); vadinamasis literinis maitinimas; sausi daviniai; sergantiems tuberkulioze; pagerintas dietinis maitinimas; dirbantiems kenksmingomis sąlygomis; literiniai pietūs partiniam aktyvui; kortelės vakarienei.
- 41 GARF, f. R-9401, ap. 2, b. 136, l. 185. Pavardės neskelbiamos.
- 42 Panašiai vyko ir Lietuvoje. Štai, 1944 m. gruodžio 19 d. M. Gedvilas praneša VGK pirmininkui J. Stalinui: “Lietuvos TSR Klaipėdos krašte, išvaduotame RA iš vokiečių okupantų, likusiuose be šeiminių ūkiuose gausu žemės ūkio inventoriaus ir kitokio turto. I Pabaltijo fronto vadovybės nurodymu visas minėtas turtas kaip trofėjinis suvežamas ir koncentruojamas geležinkelio stotyje ir ruošiamas vežti į Tarybų Sąjungos rytinius rajonus. Turint galvoje, kad Klaipėdos kraštą būtina reikės apgyvendinti žmonėmis iš kitų Lietuvos TSR valsčių bei juos aprūpinti žemės ūkio inventoriu ir turto, prašome nurodyti I Pabaltijo fronto

- vadovybei perduoti Klaipėdos krašto trofėjinį turtą Lietuvos TSR LKT žinion.” – LCVA, f. R-754s, ap. 13, b. 10, l. 29.
- ⁴³ *Кнышевский П.* Добыча. Москва: Сопатник, 1994. С. 32 – 33.
- ⁴⁴ Baltrybtresto personalą tuo metu sudarė 1250 asmenų, trestas turėjo 4 versloves, laivų statyklą, mechaninę ir miško paruošų gamyklas.
- ⁴⁵ GARF, f. A-262, ap. 3, 131 bylos medžiaga.
- ⁴⁶ *Кнышевский П.* 26.
- ⁴⁷ *Шишов Н. И.* Советская военная администрация и помощь СССР народам Центральной и Юго-восточной Европы в 1944 – 1945 годах // *Вопросы истории.* 1979. Nr. 2. S. 26.
- ⁴⁸ Grobstoma ir spekuliuojama buvo visuose lygiuose ir stambiais mastais. Vien Lietuvoje per dešimt 1946 metų mėnesių karo tribunolas nuteisė 104 pareigūnus, kai kuriuos net sušaudyti. Vien 25 bylų, metų pabaigoje buvusių kariniame tribunole, grobstymų suma buvo 8 502 374 rb. Ypač daug spekuliacijų ir trofėjų grobstymų buvo Lietuvos geležinkelyje. Pvz., jo vadovybė 1945 m. vasario mėn. komandiravo 40 asmenų grupę, vadovaujamą eismo tarnybos viršininko pavaduotojo Orlovskio, į Rytprūsius parsivežti gyvulių ir turto. III Baltarusijos fronto vadovybė neleido to padaryti. Tada Orlovskio komanda savavališkai pradėjo rankioti likusius be priežiūros galvijus ir turtą, kartais net pavartodama jėgą. Tokiu būdu ši brigada surinko apie 350 karvių ir arklių, 116 avių. Visa tai buvo išvežta iš Rytų Prūsijos keturiais ešelonais be jokių dokumentų ir apskaitos. Sėkmės paskatinti, gegužės 7 d. tie patys pareigūnai Rytprūsiuose išnaršė paliktas tuščias sodybas ir prisirinko baldus: 11 pianinų, sofų, kušėčių etc. Visa tai pakrovė į vagonus, užmarkiravo kaip neliečiamą turtą ir per Virbalio pasienio stotį atgabeno į Lentvarį. Čia grobio jau laukė mašinos... Tokia brigadų siuntimo praktika buvo ir Kauno, Šiaulių, Vilniaus geležinkelių valdybose. Vilniečiai, pvz., važinėdavo į Rytprūsius reguliariai du kartus per mėnesį, tarnybiniuose vagonuose veždami degtinę, kurią keisdavo į baldus. – LVOA, f. 1771, ap. 9, bylos 262, 269 ir kt.
- ⁴⁹ GARF, f. A-262, ap. 21, b. 612; f. A-327, ap. 2, b. 603.
- ⁵⁰ GAKO, f. R-297, ap. 11, b. 6, l. 9.
- ⁵¹ GARF, f. A-372, ap. 2, b. 636, l. 23.
- ⁵² Ten pat, f. R-9401, ap. 2, b. 139, l. 103.
- ⁵³ Ten pat, l. 194.
- ⁵⁴ Ten pat, l. 399.
- ⁵⁵ Ten pat, f. A-327, ap. 2, b. 609, l. 41 - 43.
- ⁵⁶ Ten pat, l. 43.
- ⁵⁷ GAKO, f. R-298, ap. 1, b. 20, l. 15.
- ⁵⁸ Ten pat, l. 14.
- ⁵⁹ RCCHIDNI, f. 17, ap. 8, b. 848.
- ⁶⁰ Ten pat, ap. 8, 921 bylos medžiaga.
- ⁶¹ Ten pat.
- ⁶² GARF, f. A-327, ap. 2, b. 569, l. 3.
- ⁶³ GAKO, f. R-20, ap. 1, b. 4, l. 20.
- ⁶⁴ GARF, r.n.f.
- ⁶⁵ *Буйда Ю.* Восточная Пруссия: 1947 – 1948 // *Независимая газета.* 14. 05. 93. С. 5.
- ⁶⁶ Vokiečiai 1947 metų pradžioje buvo pagrindinė ir pigiausia darbo jėga daugelyje ūkio šakų: pagalbiniuose karinių dalinių ūkiuose dirbo 14 tūkst., sveikatos apsaugos sistemoje – 2600, komunaliniame ūkyje – 3650, celiuliozės ir popieriaus pramonėje – 1800, miškų ūkyje – 1000 ir t.t. – *Žr. : Beckherrn E. , Dubatov A.* Die Königsberg Papiere: Neue Dokumente aus Russischen Archiven. Langen Muller, 1994. S. 180 – 182.
- ⁶⁷ GARF, f. A-262, ap. 3, b. 236.
- ⁶⁸ Ten pat, ap. 5, b. 158, l. 11.
- ⁶⁹ Ten pat, r.n.f.
- ⁷⁰ Ten pat, f. R-9401s, ap. 1 “A”, b. 229, l. 104 – 106. Šis įsakymas buvo nuolat koreguojamas.
- ⁷¹ Paliekamo vokiečių gyventojų turto apskaitą ir perėmimą reglamentavo TSRS LKT 1943 m. balandžio 17 d. nutarimas Nr. 404.
- ⁷² Generolas pulkininkas Ivanas I. Serovas buvo labiausiai patyręs didelių žmonių grupių išskeldinimo specialistas. Antai jis vadovavo išskeldinant karo metais tautas iš Kaukazo ir Krymo.
- ⁷³ GARF, r.n.f.
- ⁷⁴ Ten pat, f. R-9401, ap. 2, b. 171, l. 513 ir kt. S. Kruglovo ataskaitoje klaidingai nurodytas bendras skaičius – 20 283.
- ⁷⁵ GAKO, f. R-23s/180, ap. 1, b. 77.
- ⁷⁶ Ten pat, f. R-233, ap. 7, b. 3, l. 3.

- 77 GARF, r.n.f. Dokumentas vokiečių kalba atspausdintas *Beckherrn E., Dubatov A. ...* S. 216 – 218.
- 78 Ten pat.
- 79 GARF, f. R-9401, ap. 2, b. 171, l. 518 – 522.
- 80 Ten pat.
- 81 J. Stalino rugsėjo 23 d. direktyva Nr. 14972s – GARF, f. R-5446, ap. 56, b. 236, l. 317; S. Kruglovo rugsėjo 28 d. nurodymas Nr. 600vs Diominui – GARF, f. R-9401s, ap. 12, b. 335, l. 32 - 33.
- 82 Kaliningrado VR valdybos archyvas – f. 48, ap. 1, b. 12.
- 83 Plačiau apie tai: *Kibelka R. Wolfskinder: Grenzganger an der Memel.* BasisDruck, Berlin, 1996. S. 239; *Peleckienė S. Sugriautų namų vaikai: Žmonės ir likimai.* Klaipėda: Rytas, 1995.
- 84 LVRMA, archyvinė byla Nr. 25272/5.
- 85 Visus 1948 metus iki rugpjūčio 25 dienos vyko Klaipėdos karo belaisvių stovyklos Nr. 57 išformavimas.
- 86 LVRMA, archyvinė byla Nr. 26920/5.
- 87 LTSR VSM ministro pavaduotojo plk. Leonovo informacija A. Sniečkui. – LVOA, f. 1771, ap. 108, b. 18, l. 268.
- 88 Ten pat.
- 89 Klaipėdos repatriacijos punkto vedėjas Paškevičius paaiškina: “Tas lageris, kurį pavadino patys vokiečiai, yra ne lageris, o dviejų aukštų mūrinis namas ir jų niekas ten nesaugoja, eina kur kas nori...” – LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2353, l. 103; autorės žiniomis, pastatas Panemunėje, žmonių vadintas “lageriu”, priklausė kelių eksploatavimo ruožui Nr. 136.
- 90 “*AKTAS. 1950 gruodžio 14 d. komisija, susidedanti iš Klaipėdos srities inspektoriaus repatriacijos reikalams Eidukaičio V. S., Pagėgių rajono MGB atstovo vyr. leitenanto Čiubarov ir san. epideminės stoties vyr. gydytojos Menčinskaitės O. M., patikrino Pagėgių rajono Piktupėnų apylinkės Panemunės kaime esantį vokiečių surinkimo punktą.*
Rasta:
 1. Vokiečių surinkimo punktas talpinasi dviejų aukštų mūriniame name. Abiejuose aukštuose ir dar sklepe gyvena 215 žmonių. Visi kambariai perpildyti žmonėmis. Pav., pirmame aukšte esančiame 25 m kambaryje gyvena 23 žmonės, t.y. vienam žmogui tenka maždaug 1,1 m, kas yra neleistina. Antrame aukšte, kitame kambaryje, 12-os m, gyvena 12 žmonių. Panaši padėtis visame name.
 2. Dauguma žmonių guli ant padarytų iš lentų guolių, be šiaudų. Kiti dėl vietos stokos ir dėl lentų trūkumo guli ant grindų.
 3. Patalpų langai plyšėti, trūksta stiklų.
 4. Patalpos nekūrenamos. Nėra pečių, nėra ir malkų apšildymui.
 5. Iš mašinų, kur gaminasi valgi, rūksta.
 6. Antrojo aukšto patalpose lyjant per lubas bėga vanduo žmonėms ant galvų, nes stogas kiauras.
 7. Sklepe, kur yra keturi kambariai, perpildyti žmonėmis, trijuose kambariuose cementinės grindys, kurios esant lietuvi būna padengtos vandeniu. Čia taip pat ne visi žmonės turi lentinius narus. Kai kurie guli ant žemės.
 8. Šiuo metu iš vokiečių surinkimo punkto yra išvežta 5 asmenys, sergantys dizenterija.
Aktas surašytas trijuose egz. Po vieno akto egz. atiduota komisijos nariams”. – LCVA, f. R-754, ap. 4, b. 2353, l. 104. Kalba netaisyta.
- 91 Ten pat, l. 106. Kalba netaisyta.
- 92 TSRS VSM ministro pavaduotojo Sokolovskio pranešimas. – LVOA, f. 1771, ap. 108, b. 18, l. 268.
- 93 LCVA, f. R-754s, ap. 11, b. 89, l. 182. Tuose nutarimuose buvo numatytos kepurės, suknelės, kostiumai, paltai, avalynė ir kt. apranga, išskyrus vaikiškas apatines kelnaites, kuo labai stebėsis vokiečiai, sutikę atvykusius.
- 94 LVRMA, f. 135, ap. 7, b. 32, l. 14 - 17.
- 95 LTSR VSM pareigūno Martavičiaus pranešimas M. Gedvilui. – LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 307, l. 39.
- 96 Klaipėdos apskrities komiteto sekretoriaus K. Liaudžio pranešimas A. Sniečkui. – LVOA, f. 1771, ap. 108, b. 18, l. 265.
- 97 LVRMA, f. 135, ap. 7, b. 327, l. 18.
- 98 Ten pat, l. 134. Vasevo ataskaita, rašyta lapkričio 22 d.
- 99 Ten pat, l. 116. Gegužės 12 dienos duomenys, pasirašyti pplk. Grišino. Labai tipiškas atvejis, kai skirtingu laiku skirtingų pareigūnų rašytose ataskaitose skaičiai nesutampa.
- 100 Ten pat, b. 340, l. 45.
- 101 Ten pat, b. 338, l. 92.

The Status of the Civilian Population in the Königsberg/Kaliningrad region, 1945 – 1951

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Summary

In spite of five and half decades since the Second World War there are still plenty of “blank spots” and unexplored questions in the history of the early post-war period. The social and migration processes in the former East Prussia fall into such a category. This territory was the part of Germany which was divided between the USSR and Poland in the Potsdam Conference in 1945. The USSR received the Königsberg region (i.e. the Kaliningrad region now) and the territory of Klaipėda (Memel region = Memelgebiet), which was part of the Republic of Lithuania 1923 – 1939.

The scientific exploration of this problem has started but recently, for not only has the Königsberg/Kaliningrad region itself been closed, but even all documentation concerning the region was non-existent for research. In principle it was clear what had happened there – i.e. that is a full change in the population, but the questions “how” and “why” were raised and continued to be unanswered. The declassification of the archives in the Russian Federation and in the Republic of Lithuania creates auspicious conditions for investigation of the processes mentioned above.

To examine the past of the Königsberg/Kaliningrad region is essential today because the problem of this region is not only a scientific but also a political issue today. The situation of the region as an enclave of Russia acquires a wide international importance as well.

The research is based on the material from the archives of the Russian Federation (Moscow, Kaliningrad) and former special depositories of Lithuania, collected in 1993 – 1995. The documents used for analysis are classified as follows:

1. Official directive documents. The resolutions, orders and verdicts of the supreme organs of government both of the USSR and Soviet Lithuania;

2. The decrees, orders and instructions of the lower government structures, such as the Military Councils, executive committees of local authorities, committees of planning, etc.

All these documents are of a compulsory character and their reliability is not under discussion.

3. The reports and intelligence findings addressed to J. Stalin, V. Molotov, L. Berija presented in the “Special File” (“Osobaja Papka”); bearing in mind the main addressees, the information contained in the documents must be reliable a priori.

4. The correspondence of various departments and organizations. Some of the documents occasionally supplement or contradict each other. Sometimes, it is difficult to evaluate their content if supplementary information and facts are missing.

The paper **aims** not only to reconstruct the status of the civilians in the region but also to make public some unknown and specific documents.

Some circumstances must be taken into account.

First, it must be made clear what structures of the Red Army (RA) had direct contacts with the civilian inhabitants, i.e.:

1. The front sub-units of the NKVD forces which marched together with or followed the RA in the field. The functions of the sub-units were to arrange the “classification” of the civilian inhabitants according to criteria determined by the NKVD in the occupied and in the territories closed to the front. The civilian inhabitants who were caught in the range of vision were became into a “special contingent”. In order to execute the main functions stationary and mobile prisons and camps, different in their status, were founded.

2. In the summer of 1942 the Special Department Board of the USSR Defense Commissariat founded the military counter-espionage called “Smersh” (“Smertj Shpionam”, i.e. “Death to Spies”) which was at the disposition of the Commander-in-Chief.

3. All the operative forces and services of the rear .

4. Independent trophy forces were lead by General F. Vachitov. The actions of the unit were directly connected with the requisition and collection of reparations in the “liberated territories”.

Secondly, during the time of the RA march into the territories of East Prussia, a few GKO’s resolutions issued between the end of 1944 and the beginning of 1945 were in effect. They regulated the compulsory detention of the people suitable for physical work and bearing of arms (the age range was 17-50, and in East Prussia – started from 15 years). This circumstance determined the destiny of much of the civilian population.

In the paper the structure of region’s civilian population in the first post-war period is determined by the author, the sequence of migration processes (the deportation of German populations and the transmigration of new settlers from different parts of the Soviet Union) is ascertained and the qualitative characteristic of living conditions and standards is defined.

The examination of the archival data gives a possibility make some **main conclusions**:

In the Potsdam Conference, there was no discussion of the status of those German civilians who ended up in the Königsberg region. J. Stalin gave a hint to the Allies that no civilians were left in the region. In that way some thousands of the civilian population were excluded from the scope of the Potsdam Treaty. Truly the USSR had no responsibility for the left civilians to the Allied Powers. Consequently the fate of those people depended on the new administration and even upon the personal plan of J. Stalin.

After the fall of Königsberg the spontaneous militarisation of the region began at first, and only later did it became centralized and specific. The matters of the civilian population are addressed by the central government only in 1946. At that moment the pressure on the local administration increases. Over 100 diverse resolutions for the region were passed in the period between 1946 – 1948.

Did J. Stalin have any preconceived intention towards the civilian population? The facts are subject to various interpretations. It is unclear, why the matter of the civilian German inhabitants was not considered by J. Stalin, up to 1947, and what conditions forced him to make a decision. It is difficult to find any substantiated reason why Stalin did not solve the problem of the “Kaliningrad Germans” for so long.

All the data about the civilian population changes in the region over the years 1945-1947 are approximate and, as a rule, are obtained by estimation. Strict registration of the population flow was introduced only since 1948. Generalized statistic data allow to elicit the regional distribution of the migrants during 1948 – 1950, and calculate the population of those who left the region at the same period.

The civilians who survived in the region were labeled “German” in the archival documents; this is right in regards to their citizenship but not to the nationality. This labeling ac-

ording to the national principle was unfair in respect to other nationalities, in particular – Lithuanians – natives of East Prussia. Even those who escaped to Lithuania were believed to be “Kaliningrad Germans” – an official term in later directive documents.

It must be taken into account the importance of an impartial assessment of the civilian population living standards in the period from 1945 to 1948. Lack of food and famine are widely known. However, the author finds it false and biased to impute the destruction of the economy infrastructure in the region only to military operations.

Although, in the region, medical and educational institutions, intended exceptionally for German inhabitants, were starting to be established, and clubs were created, three registered religious communities (Evangelical, Catholic, Baptist) functioned, and a newspaper “Neue Zeit” was published, in reality all those means were a hidden disintegration, that was obvious after the new inhabitants came.

The mass resettling in the region began in the first five post-war years and was finished in 1950. After this period the influx of newcomers into the region dropped sharply. Besides, in 1947–1948 and 1949, the deportation of ca. 102 thous. Germans had been completed and the population of the region became homogeneous Soviet. Both the coming of the newsettlers and the deportation of the native inhabitants took place at the same time, they were intensive and organized. Both processes were forced actions and were based not so much on political, but economic aims to adapt to new territory.

It is important to differentiate between state politics and the actions of repressive organs. The sequence of events, reconstructed with the help of the documents, is only a skeleton of the reality which was both prosaic and tragic. The approximate number of those who were deported to work to other USSR regions, who died of hunger, sickness and shortage, who were raped and disabled, will hardly be ever discovered. Such statistics is missing.

The principal result of the deportation of the Königsberg/Kaliningrad region’s native (ethnic) inhabitants was not only political exclusion of East Prussia from the world map, but also the conscious destruction of the ethnic culture. Moreover, the skills of farming under local conditions were gone together with the native population. Königsberg and East Prussia (in the broadest sense) remained only as a fact of history.

SANTRUMPOS

LCVA	– Lietuvos centrinis valstybinis archyvas
LVOA	– Lietuvos visuomeninių organizacijų archyvas
LYA	– Lietuvos ypatingasis archyvas
LVRMA	– Lietuvos vidaus reikalų ministerijos specialieji fondai
GARF	– Государственный архив Российской Федерации – Rusijos Federacijos valstybinis archyvas, Maskva
RCCHIDNI	– Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории – Naujausios Rusijos istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimų centras, Maskva
GAKO	– Государственный архив Калининградской области – Valstybinis Kaliningrado srities archyvas
VGK	– Valstybinis gynybos komitetas
LCRV	– Laikinoji civilinių reikalų valdyba

YKA	– Ypatingoji karinė apygarda
NKVD	– Народный комиссариат внутренних дел – Vidaus reikalų liaudies komisariatas
VRM	– Vidaus reikalų ministerija
VSM	– Valstybės saugumo ministerija (taip pat KGB, MGB)
LKT	– Liaudies komisarų taryba
AT	– Aukščiausioji Taryba
MT	– Ministrų Taryba
VKP(b) CK	– Visasąjunginės komunistų (bolševikų) partijos Centro komitetas
GULAG	– Главное управление лагерей – Vyriausioji lagerių valdyba
NSDAP	– Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei